

—आत्मजायै वैजयन्त्यै—

मधुरं भाषते सा गायति ललितं
विलसति सरलचाकल्यसु मञ्जुचारिणी कन्या या ।
मधुरं भाति मे सुनावहस्तिनं
किमिव हि मधुमयं न लनासु मञ्जरीरुचा धन्यायाः ॥

“कवयः कालिदासाद्याः

कवयो वयमप्यमी ।

पर्वते परमाणौ च

पदार्थत्वं प्रतिष्ठितम् ॥”

—शार्गधरः

An apology is perhaps needed for presenting a life of Kālidāsa and that in Sanskrit. I must confess at once that this booklet makes no pretence of being a history or biography,—or even a historical drama, but a drama based on pure imagination in respect of events in the poet's life. As regards, however, the poems and plays attributed to Kālidāsa, the present work does attempt to give a correct picture in the light of the researches of modern scholars, both Indian and Western. Even if I were equipped for the task, I would not, however, seek to add another dissertation on the subject, since my objective is simply to give the readers and possible audience an idea of the great literary merits of Kālidāsa, in whom Sanskrit literature of the *belles-lettres* type reached its culmination.

Even six months ago I had never dreamt that some day I would have the temerity to produce a Sanskrit drama, or any other work in Sanskrit for the matter of that. But about four months back I witnessed the performance, on the Calcutta stage, of a Sanskrit drama on Kālidāsa—"the cuckoo among the clan of poets". It was an enjoyable play, full of witty dialogues as well as pretty songs exquisitely sung. None the less, I left the theatre hall with the disquieting thought that, instead of giving even an inkling of the poetic merits of ancient India's greatest poet and dramatist, the play was essentially the life of a simpleton, who, after displaying umpteen feats of superlative tomfoolery, received a boon from the goddess of learning to become a prince of savants. This is no doubt true to the time-worn tradition, but I heartily agree with those who declare that the various legends are apocryphal and that the man who

was thoroughly versed in grammar, rhetoric, prosody, astronomy, geography, scriptural literature as well as philosophy could not have become learned overnight due to a semi-miracle. Hence my romantic drama begins where, in a sense, that idyllic play ends and I have also spurned similar other myths clustering round our poet's name. Mine is a purely imaginative work, based no doubt on the probabilities in the sphere, but how far I have succeeded in fulfilling that objective, it is for the connoisseurs to judge.

As my main purpose is to convey an idea of Kālidāsa's literary virtues, I have drawn rather heavily on his writings; the selection of the passages has not, however, been decided solely on considerations of merit but with an eye to their dramatic interest in the structure of the plot. The time gaps between the production of the different works of Kālidāsa may be regarded as incredibly brief, but here also the dramatic "unities" rendered this imperative. It should also be noted that when a man of genius embarks on his creative venture, the time taken may well appear too short if judged according to normal standards. Youth, too, is usually the most pregnant period in this respect, but I lay claim to no conclusive thesis here. My work had to be in Sanskrit in order to introduce the original extracts in a natural manner.

I have used recognised metres in about half of my verses, but found it necessary to invent new ones wherever my thought could not be expressed through the former without Procrustean distortion. After all, if Sanskrit is to continue to play its unique role in our cultural life, there are bound to be occasions for resorting to new metres and it would be no sacrilege to urge that our accredited prosodists have not said the last word on the subject. As Kālidāsa himself pointed out: "Not all that is old is therefore sacrosanct and nothing should be condemned merely for its novelty." Again, it is for the elite to judge if I have attained any measure of success in this field. If any histrionic group want to stage the play, they may safely omit most of the verses except those in Act II.

Since I am no Sanskrit pundit, there will doubtless be a plethora of errors—zoological and otherwise—in my work, but I had neither the time nor the opportunity to submit the manuscript to any authority before sending it to the press. I would therefore beg of the scholars, who may do me the honour of going through these pages, to send me their views kindly so that the defects can be remedied in any possible future edition. All suggestions for correction and improvement will be gratefully acknowledged.

My official preoccupation as Chairman of all the three State Transport undertakings of West Bengal Government left me little time for doing proper justice to proof-reading. The authorities and workers of the Arunima Printing Works gave me unstinted assistance and I am largely responsible for the printer's devil. - .

My daughter Baijayanti had done all the decorations for the book, hardly a month before her B.A. (Hons.) final examination. I hope no unkind critic will pass a total verdict on the work such as—"what nice designs!" My young friend, Shri Syama-pada Bhattacharya, has acted as the good Samaritan by undertaking the publication of the volume, and his zealous interest deserves special mention.

Several friends who had seen part of the manuscript encouraged me to publish the work. I received indifference and even active hostility from an unexpected quarter, but that only whetted my keenness to make the work see the light of day. I shall consider my labours amply rewarded if the learned think that I have achieved a modicum of success in portraying the poetic brilliance of the hero of my drama.

Transport House
45, Ganesh Avenue,
Calcutta-13

B. C. Bhattacharya

कविकालिदासनामधेयं नाटकमिदं मासत्रयेण रचितं सधिनयं समर्थ्यते
मया काव्यकोविदकराम्भोजेषु । विपक्षेऽस्मिन् वाचनानि मे मूत्रधारमुखादेव
ज्ञातव्यानि प्रस्तावनायाम् । परिहाराद् वागादम्यराद् विभेमि नितराम् ।
अतः संक्षेपतो विषयान्तरमेव उद्दिश्य किञ्चिद् ब्रवीमि ।

कालिदासस्य संस्कृतसाहित्यदिक्पालस्य लोकोत्तरप्रतिभाया वर्णनमेव
मुख्याभिप्रायो मम । तस्य कृते कवीन्द्रग्रन्थनिचयान् पञ्चविंशतिः श्लोका
उद्धृताः । प्रायेण श्रेष्ठाः स्तवका एव निर्वाचिता मया । परन्तु नाटकवस्तु-
प्रसङ्गान् कतिपया नातिरुचिराः कविताश्च गृहीताः । प्रकर्षविषये च नूनमस्ति
मतभेदस्य महानवकाशः । भिन्नरुचि हि लोक इति कालिदासेनैव सम्यग्
उदाहृतम् । तन् क्षन्तव्यं मे निर्वाचनमञ्चलनं सुधीभिः ।

मद्रचिताश्च सन्ति सपादशताधिकाः श्लोकाः । यत्र यत्र प्राचीनानि
साधूलोलानि वृत्तानि योम्यनम्यानि प्रतिभातानि तान्येव तत्र तत्र मयाव-
लम्बितानि । अपि तु स्वचिन्ताविकारपरिहारार्थम् अन्यत्र नवानि छन्दासि
कतिचिद् आश्रितानि तेषां नामकरणं च विहितं मया मनाकृ साध्यसेन
तथाज्जाटोपम् । तन्प्रयोजनस्य सार्थकतायाश्च विचारो विदग्धजनैरेव
करणीयः प्रश्रयापराङ्मुखैः । मम प्रयासो न कृत्स्नामीय इति विवेचनं
मयाच्चेद् भव्यं कृतार्थमनन्दः ।

नाटकस्यालंकरणं साधितं मद्बुद्धिर्वा वैजयन्त्या । स्नातकपरीक्षार्थिन्यपि
सा सद्यन्नेव स्थनियोगमकरोन् । बन्धवश्च मह्यं भूयिष्ठम् अन्ताहमयच्छन् ।
कस्माच्चित् स्थानाद् वाया च प्राप्ता परन्तु सा प्राणोदयन्मे दृढसंकल्पम्
अविलम्बितेन ग्रन्थस्य प्रकाशनार्थम् । न जाने मम हठकारिता किमु
प्रशम्या किमुत निन्दनीया । सदसद्व्यक्तिहेतवः सन्त एव अत्र प्रभागम् ।

संस्कृतपुस्तकभाण्डारस्य परिचालको विद्योन्साही श्रीश्यामापद्मद्वार्या-
स्तरुणोऽपि दक्षताया रुचिशौचस्य च हेतोः प्रवीणतामेव गतः । ग्रन्थप्रकाशभारं
सानन्दं गृहीत्वा तत्रभवान् प्रीतिपाशेन मां बद्धवान् । धन्यवादेनै नेच्छामि
मन्सौमनसं लघुता नेतुम् । सन्साहित्यभाण्डारं प्रभूतामृद्धिं लभताम्
उत्तरोत्तराम् इति नियतं कामये ।

अरुणिमामुद्रायन्त्रालयस्य आधिकारिकाः कर्मचारिणश्च महतैव चत्नेन
मुद्रणं कृतवन्तः । ग्रन्थोऽयं यदि विबुधेभ्यो रोचते तन् सर्वेषामायासः
सफलतां यास्यति । अलमनिविस्तारण ।

सुगन्धवर्षी यदि कांक्षते स्त्रवो
मुदं प्रयच्छेन्न तु नाट्यरोक्कम् ।
अथार्यमिश्राश्चपले सहिष्णवो
नवप्रसूनं स्मरते रत्नात्मकम् ॥ इति—

कलिकानायाम्
आपाडस्य प्रथमदिवसे
१३७५ वंगाब्दस्य

विनीतास्य
ग्रन्थकारस्य

विद्यावतोपणार्थं करपुटकलितं कालिदासाख्यनाट्यं
गृहेऽस्तेदं ममाख्यं कविरसिकजनेः प्रीतिसिक्तैरवश्यम् ।
तन्भालं चात् सुरम्याङ्गितकुमुदचयैः सूत्रवद्वा ह्यगोपा
गंगामात्रर्चनायां सलिलमपि यथा गांगमेवार्पणीयम् ॥

पुरुषाः

फालिदासः	महाकविः
विक्रमादित्यः	उज्जयिनीराजः
धन्वन्तरिः	}	...	अष्ट रत्नानि
क्षपणकः			
अमरसिंहः			
शंकुः			
वेतालभट्टः			
घटकर्पूरः			
वराहमिहिरः	}	अष्ट रत्नानि
वररुचिः			
सुन्दारकः			
धीरसेनः			
कार्तिकः			
गणेशः			
फाल्गुनी	}	नागरिकाः
चामवः			

दीवारिकः, वन्दिनः, कंचुकी ।

रमण्यः

मंजुभाषिणी	विक्रमदुहिता
कस्तुरिका	राजकन्यासखी
घुघिपताम्रा	मालिनी
सानुमती	गिरिवाला

— मुद्राराक्षसप्रमादाः —

पत्रांकः	अशुद्धरूपम्	शुद्धरूपम्
१	तच्चरिताश्रयो	तच्चरिताश्रयः
२	न्यायरश्मिणा	न्यायरश्मिना
८	वाञ्छाङ्का	वा शङ्का
१४	आयताक्ष्याः	आयताक्ष्या
१५	॥२२॥	॥२१॥
	दर्शयति	दर्शयति
२०	महाराजेण	महाराजेन
	कारितम्	कारितम्
५०	मेघदूतमाह्वये	मेघदूतमाह्वये
५७	प्रदर्शयसि	प्रदर्शयसि
६२	चन्द्रदीनं	चन्द्रहीनं
७६	****मण्डूणं	****मण्डनं
८७	काव्यबीजानि	काव्यबीजानि
१०८	श्रुतम्	श्रुतम्

प्रस्तावना

भारतभारतीवरात्मजो यो मनीषी ह्यत्र विकीर्त्यते
 नाटककाव्यपुष्पकानने रीति नित्यं यश्च पिकोत्तमः ।
 तं कविकालिदासमादितो ध्यायता मुग्धेन समर्प्यते
 तच्चरिताश्रयो कथांजलिः कोविदैः प्रेम्णा च स गृह्यताम् ॥१॥

(नान्द्यन्ते) सूत्रधारः ।—चन्द्रे समागतं सुधीवृन्दम् । अलमतिभाषितेन ।
 (नेपथ्याभिगुञ्जम् अवलोक्य) भट्टे, नेपथ्यविधाने सम्पन्ने सति
 आगम्यताम् अत्र ।

(प्रविश्य) नट्टी ।—इयमहम् आगतांजसा । आदिशतु वरांवदाम् ।

सूत्रधारः ।—अवहिता भव । अद्य एतु विद्वज्जनसमीपं साहित्यमूरीत्युपा-
 धिनेन वीरेन्द्रकुमारभट्टाचार्येण विरचितं कविकालिदासनामकम्
 अपूर्वं नाटकम् उपस्थाप्यते ।

नटी ।—क्षम्यताम् अयं प्रश्नः । कथम् अपूर्वमिति वाच्यते ? श्रुतं मया यद्
अन्यथैवपि कालिदासचरितानि केन केनचिद् रचितानि तथाभिनीतानि
च भारतवर्षस्य नानास्थानेषु ।

सूत्रधारः ।—युक्तमुक्तं भवत्वा । परन्तु तानि नाम महामूर्खस्य कालिदासस्य
सरस्वतीवरेण कवित्वलभं वर्णयन्ति न तु कविकालिदासस्य जीवन-
काहिनीं प्रभातरलं ज्योति वा । तन्मनाः प्रभेदो वर्तते ।

नटी ।—अहो मन्दभास्यम् अस्माकं यन् महाकवेरितिहाससम्मतं जीवन-
चरितं नास्ति एकमपि ।

सूत्रधारः ।—अतो नवीनकविना स्वरूपोलकल्पितं जीवनालेख्यम् अंकितम् ।
परन्तु तेन किंवदन्तीः परिहाय सम्भाव्यतैव समाश्रिता । तन् स
उपहास्यता गच्छेदिति मे शंका ।

नटी ।—एष खलु प्रश्रयपात्रं स्यान् न तु कदापि उपहासास्पदम् ।

सूत्रधारः ।—अथ किम् । आर्ये, कथयामि ते भूतार्थम् ।

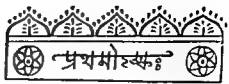
कल्पनैव क्षमा स्रष्टुं याथार्थ्यरिक्ततादकम् ।

स्वरिगीव तु ता भ्रंश्या संयम्या न्यायरश्मिणा ॥२॥

तदेतत् कविकल्पितम् आख्यानं तद्भ्रमूढं न्यायग्राह्यं वेति विद्वद्भिरेव
चिचारणीयम् । भवतु, तावत् त्वया मनोहरं किमपि संगीतं रसिक-
संज्ञे उपहार्यताम् ।

नटी ।—कं तु विषयम् अवलम्ब्य गायामि ?

सूत्रधारः ।—विक्रमपुरी श्रीविशालां विशालामेव आश्रित्य गीयताम् ।

नदी ।—तथा करोमि । (गायति)—

विन्ध्यपादादवतीर्णां स्वच्छतोयोवलक्रीणां
 नृत्यरभसेन याति नर्मदाया निर्मरिणी ।
 उत्तराशास्थिनदेशो मालवानां शिखिवंशः
 स्कन्दपुरमेव तस्य राजधानी चोजयिनी ॥
 हर्म्यमालाविनन्दिता रम्यकुञ्जैरनिन्दिता
 नित्यसुखप्रदा यथा कामधेनुका नन्दिनी ।
 तत्र सर्वा वरांगनाः पञ्चवक्त्रात्रितांगनाः
 का क्रियते हि भीरुणा पुष्पधन्वना वन्दिनी ॥३॥

सूत्रधारः ।—अतीव मनोरमं संगीतमिदम् । अगायश्च त्वं पिशुद्वताललयाभ्याम् ।
 परन्तु विशालायाः पौरांगनाः पति निक्षिप्ता अतनोः पञ्चशरा मोधीकृता
 इत्यत्र अलि क्षीगोऽपि संस्त्रावकाराः ।

नदी ।—(सलज्जम्) यालान्वहं तावन् । अभिनयोपचाराणां सम्यगायोजनं
 पर्यवेक्षणीयम् । [निष्क्रान्ता]

सूत्रधारः ।—(विहस्य) रंगमंचेऽपि नदीमुख्याया ग्रीष्वा नितराम् उपभोत्या ।

(नेपथ्यं पर्यवेक्ष्य)

मन्ये आगच्छत्यत्रैव मन्दं मन्दं जीर्णवस्त्र-परिहितः कश्चिद् ब्राह्मण-
 युवक इति ।—

लक्ष्यते विप्रयूनर्हि मेघा नूनममानुषी ।
 ललाटस्तस्य दीपश्च ज्वलद्दर्शित्वेशवन् ॥४॥

परन्तु चिन्तामग्नोज्यं प्रतिभाति मे । तन्न भवामि तस्य चित्रकारणम् ।
यावदहं सन्निरहितं वेगुमुञ्जान्तरालम् आश्रयामि । (संसदं प्रति)—

नवीननाट्यं रचितं कविनाऽकुशलकर्मणा
कुरीलवैराकुशलै रद्याभिनीयते ।

कथं नु क्षात्ये यदिदं कुरुते हृदयरंजनं
सुखीजनेभ्यो यदिवा दिष्ट्यापि रोचते ॥१॥

[प्रस्थितः]

—इति प्रस्तावना—

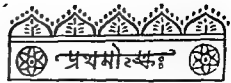
(ततः प्रविशति चीरपरिहितः कालिदासः)

कालिदासः ।—भगवत्या सरस्वत्या स्वप्नादेशो मह्यं दत्तो-ऽनूत्स कालिदास,
काव्यजातम् अनवद्यं रचयेति । काव्यं मे ध्यानं काव्यं मे पानं काव्यं
च मम एकमेव शरणम् । परन्तु काव्यरचनस्य कथमयसरो लभ्यते
मया ? उत्थाय हृदि लीयन्ते दरिद्राणां मनोरथाः । आजन्मदारिद्र्यं
सुतरां पीडयति मामनिशम् । “अन्नचिन्ता चमत्कारा कातरे कविता
कुत” इति युक्तमुक्तं केनापि महाजनेन । तैलतण्डुलजैस्तमाभावाद्
दुःसहा जाता खलु दैनन्दिनी जीवनयात्रा ।

(ध्यात्वा) तथापि मे जागरे सुप्तौ च चित्तनभस्ति स्फुरन्ति एकैकशः
कवितारूपा स्तारका स्वामसनिराकरणाय ।

कविमनस्सरोजानि कविता रागचर्चिताः ।

कर्म्म तान्यर्पयिष्यामि देवताय नराय वा ॥१॥

(पादचारं करोति)

युक्तधारं हि राजन्ते रसो रसं च चाहता ।

“विनाश्रयं न तिष्ठन्ति कविता यन्तिता हता” ॥५॥

इज्जयिनीराजो विक्रमाको गुणिजनानामाश्रय इति सर्वत्रैव कथ्यते ।
शोभन्ते च तन्त्रभाषां सम रत्नानि धन्वन्तरिप्रमुखानि । तस्य चेन्
नृपमानोः कृपाकिणो मधुरि पतिव्यति तद्गङ्गां निरुद्धे गङ्गां काव्यरचनं
करिष्यामि रात्रिन्दिवम् । भवितव्यस्य द्वाराणि खलु अनिश्चिनान्यपि
चिरोन्मुक्तानि ।

(नेपथ्याभिमुखं दृष्ट्वा)

आगच्छ गीह कञ्चन ब्राह्मणदुः स्मिन्वदनः स्वरितगतिश्च । पृच्छान्येव
राजनिषेधाभिमुखं पन्थानम् अस्मान् ।

(ततः प्रविशति वररुचिनामा तरुणः)

भोः विप्रकिशोर, क्व गच्छसि हृष्टमानसो नर्तकपादक्षेपेण ?

वररुचिः ।—गच्छामि तावन् महाराजस्य विक्रमादित्यस्य रत्नपरिपदम् । स हि
सर्वगुणाकरो गुणिनां च प्रतिपालकः । अतः पितृदेवेन आदिष्टोऽहम्
—वररुचे, राजसमीपं गत्वा स्वकीयां काव्यशक्तिं प्रदर्शय पारितोषिक-
लाभाय इति । चतुष्पाठीषु लङ्गानि मया दहन्त्येव पारितोषिकाणि ।
परन्तु तानि बाहुमयान्येव न कदाच वितरुपाणि । अतो वामि
स्थूलवन्तुलिभ्रमुराद्य स्थानान्तरम् ।

कालिदासः । (समितम्)—कालिदासोऽयं च रमते काव्यकानने ।

कविमुपैति काव्यात्मा निर्जनाण्यवर्त्मनि ।

गन्तुकामावुभौ सद्यो गन्ग्राहिन्नुपाश्रयम् ॥८॥

अतस्तत्रा सह मिलनम् आह्लादयति मामतिशयेन ।

वररुचिः ।—भयानपि काव्यतलिकः ? परमानन्देन त्वन्मूर्गं करिष्यामि ।

कालिदासः ।—काव्यदुरालनां दर्शयितुं गन्तासि तत्र । तन् स्वविद्यायाः
किञ्चिन् निदर्शनम् अभाजनाय मे प्रयच्छ ।

वररुचिः ।—सानन्दमेव । पृच्छतु भयांस्तावन् ।

कालिदासः ।—(सन्निकटस्थं जीर्णवृश्मभि अंगुलिम् लब्ध्वा) किमिदं वर्णते
पथिपार्श्वे ?

वररुचिः ।—(सहास्यम्) शुष्कं काष्ठं तिष्ठत्यग्ने ।

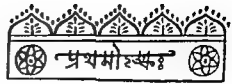
कालिदासः ।—साधु साधु वररुचे ! सत्यमुक्तं त्वया—
नीरस स्तुत्यं पुरतो भाति ।

वररुचिः ।—(विस्मितम्) मधुरं वर्णनं महोदयस्य । महाकथं तु रसहीनं मन्ये ।

कालिदासः ।—मा त्रिपादं गमः । रत्नशून्यस्य दारुखण्डस्य कार्कश्यं त्वयैव
प्रभूतनैपुण्येन चित्रितं वर्गनूलिकया ।

वररुचिः ।—न केवलम् आर्यस्य रचना यदुत्कृष्टमगिङ्गा भवनो चाक्रयशाली च
मनोरंजिका ।

कालिदासः ।—वररुचे,—

प्रकृतिसमाना यदा संजाताः परम्परं
 हृदयगवाक्षा स्तदा संजाता निर्गलाः ।
 विशति मुहूर्तं मनः प्रेम्गध्वन्द्वनानिलो
 विरङ्जचिन्ताञ्चरः स्निग्धारणीतलीकृतः ॥६॥

यरुचिः ।—राजभवने भवतः काव्यं सर्वेभ्यो रोचिष्यत इत्यत्र मे सन्देह-
 लेशोऽपि नास्ति ।

कालिदासः ।—राजद्वारे त्वं मम सहायो भविष्यसि ।

यरुचिः ।— (सस्मितम्)—

परिहसनयचनमपि भगसि सखे
 हृदयमतिपुलकमभि मम तनुते ।
 किमपि हसति मधुराशिकरलसिं
 नमति ललितरमवितरकमनिराम् ॥१०॥

कालिदासः ।—यरुच्येः शशिकलासमं रुचिरं स्मितं परमहर्षकरं मधुराणि च
 वचनानि नितरां रमणीयकानि । सखे,—

पुद्गलानि चित्तसरम् सुमनांसि यानि
 तान्येव भान्ति नियतं सखिमोदनानि ।
 गतानि शुद्धमनसः खलु ते वचांसि
 रागेण मञ्जुलया मम रोचनानि ॥११॥

वररुचिः ।—धन्योऽहं संजातः । परस्पर-सहायकत्वेन द्वयोःप्यावयो विजयः
सुरो भवेत् । परन्तु राजजंसदि बहवः कोविदा वर्तन्ते येषां कवित्वं
सुविदितम् ईर्ष्या च भीतिप्रदा । न जाने कथं नु तेषां कार्यप्यदोषं
मोक्षीकृत् शक्नुवः ।

कालिदासः ।—शंका माम् गमो वररुचे ! नाहं तान् पराजेनुमिच्छामि ।
परन्तु कथंचिद् आवयो राजसङ्गानि स्थानलाभो भवेच्चेत् सोऽपि मां
प्रीणयिष्यति । अपि च—

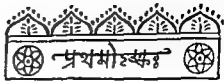
भवन्ति ये ह्यपरपदासहिष्णवो
रिपूंश्च ते खलु जनयन्ति सर्वथा ।
न जातु तैः कथमपि लभ्यते यशो
विनन्द्यते स्तुतमजातरात्रुभिः ॥१२॥

नाहं परकीर्तिं निराकर्तुं कामये । अतः कुत्र मे भयं कामाक्षिदपि ?
वयं याऽऽङ्गा तव स्तलचित्तस्य मान्सर्वहीनस्य च ? तन् स्तरमेव
प्रयत्नस्य राजधानीगमनाय । पथिग्रहो भूयतेऽस्मिन् देशे त्वयैव ।

वररुचिः ।—को दुरा विप्रति सरणिं कालिदासं पथिहृतम् ? भवतु—

जलदायुते तु सहसा तुहिनाशौ
पथिको घृणाति चकिता मृदुशंभाम् ।
रसिस्तथा च विगते कलहंसे
नियनीगितेन रमतेऽपि कपोतैः ॥१३॥

कालिदासः ।—(स्मितम्) न खलु वररुचिः पौरपात्रवत् परन्तु मरालो
मानसप्रियः ।

चरुचिः ।—(सदास्यम्) करोत एव पथितो गहनाट्यां तथा यथा मर्मज्ञ इव
मानस्कथापारेषु मरालः । अतः पदं निवेहि राजधान्यभिमुखं, सखे !
गच्छावः शनैः शनैः काव्यालोचनमुखरौ । शिवाश्च भव्युः पन्थानः
पुण्यप्रेम्णस्तव संगेन.....

कालिदासः ।—शिवकारुण्येन ।

सृष्टिस्थितिप्रवर्तौ भवति जगति यो ध्वंसक्रीडस्तथा
यः पुष्कलां विभूर्तिं दद्यदपि नियतं दिव्यस्त्रो राजते ।
वाल्लन्दुरम्यचूडो रजतगिरिनिनु गंगास्रोतोजयो
गौरीपतिः कुम्भार्द्रः स सततमवनु शता नौ धूर्जटिः ॥१४॥

(निष्क्रान्तौ)

इति प्रथमोऽङ्कः

—: चरुचिमिलनं नाम :—

विक्रमः ।—भोः आर्यमित्राः समापण्डिताः ! देदीप्यन्ते ममात्र संसदि सत्-
रत्नानि परमभास्वराणि । ग्रीणि पुनः रत्नानि चेद् आगच्छेयु स्तद्
दरादिशां प्रतीकानि पूर्णभवेयुः । न जाने कदा मे वाञ्छापूर्णा भवेत् ।

घराहमिहिरः ।—महाराज, भवता नवरत्नानि प्राप्तश्यानीति प्रतिभाति मे ।
परन्तु विक्रमार्कः स्वयमेव पेशस्तमं रत्नम् । नव ग्रहा इव नव रत्नानि
भास्यन्ति सभाव्योममण्डले प्रदक्षिणं च करिष्यन्ति महादित्यं
नित्यमेव ।

विक्रमः ।—साऽ साऽ आर्य घराहमिहिर ! भवान् खलु भविष्यदृष्टा वा-
सिद्धश्च । नवरत्नलाभेनैव पूर्यते मे कामना । तद् उच्यतां कदा
भवेन्मम वासनासिद्धिरिति ।

घराहमिहिरः ।—राजन्, समायातः कालः शुभंकरः फलप्रदश्च । अगुमात्रमपि
न पश्यामि कारगम् उद्देगम् ।

विद्यते हि तवेदानीं तुंगी दैत्यरिपोरुहः ।

तर्हि वाञ्छाचिन् भूप साफल्यमधियाम्यति ॥१६॥

मंजुभाषिणी ।—पितः, ज्योतिर्पिप्रवरौ भवितव्यं समीक्षते हस्तामलकवन् ।
भवत आकाङ्क्षापूर्तिः सर्वेभ्यो नो नितरां रोचिष्यते ।

विक्रमः ।—स्थाने मंजु भाषिन् त्वया, धनूसे मंजुभाषिणि ! आर्य घराहमिहिर,
दारिका मे हितं मनोहारि च वचनम् उच्चाप्यति । भवता प्रदत्तं नाम
तस्याः सार्थकमेव ।

मिहिरः ।—अथ किम् । तवात्मजा न केवलं प्रियं वदति, अपिच तस्याः
अत्रालमुलभेन वैदग्ध्येन भृशं विन्मयान्विता उज्जयिनीनागरिकाः ।

(सगरिषदः सफल्यश्च विक्रमः सिंहासनाथः)

वन्दिनः ।—(गायन्ति)

जय कमलारदाम्बुजभारग घृतविद्याभातिचारग

सितकर कोबिदगणतारग

द्वतकीतिनूर्य !

जय जय विक्रममूर्त्य !

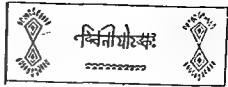
जय मुर-भानवाश्रयदायक जितनीक्षगारातिसायक

नृपवर धीरललिन्नायक

घृतशमूर्य !

जय जय विक्रममूर्त्य !!१५॥

(निष्क्रान्ताः)

विक्रमः ।—भोः आर्यमित्राः सभायण्डिताः ! देदीप्यन्ते ममात्र संसदि सन-
रत्नानि परमभास्वराणि । त्रीणि पुनः रत्नानि चेद् आगच्छेयु स्तद्
दरादिरां प्रतीकानि पूर्णभवेयुः । न जाने कदा मे वाञ्छापूर्णं भवेत् ।

वराहमिहिरः ।—महाराज, भवता नवरत्नानि प्राप्तव्यानीति प्रतिभाति मे ।
परन्तु विक्रमार्कः स्वयमेव पेरान्नमं रत्नम् । नव ग्रहा इव नव रत्नानि
भास्यन्ति सभाव्योममण्डले प्रदक्षिणं च करिष्यन्ति महादित्यं
नियमेव ।

विक्रमः ।—ताम् सायु आर्य वराहमिहिर ! भवान् खलु भविष्यदष्टा वारू-
सिद्धश्च । नवरत्नलाभेनैव पूर्यते मे कामना । तद् उच्यतां कदा
भवेन्मम वासनासिद्धिरिति ।

वराहमिहिरः ।—राजन्, समायानः कालः शुभंकरः फलप्रदश्च । अगुमात्रमपि
न पश्यामि कारगम् वृद्धे गत्य ।

विद्यते हि त्वंदानीं तुंगी दैत्यरिपोर्गुरुः ।

तर्हि वाञ्छाचिरं भूप साफल्यमधिगम्यति ॥१६॥

मंजुभाषिणी ।—पितः, ज्योतिषिप्रवरो भवितव्यं समीक्षते हस्तामलकयन् ।
भवत आकाङ्क्षापूर्तिः सर्वेभ्यो नो नितरां रोचिष्यते ।

विक्रमः ।—स्थाते मंजु भाषिणं त्यक्त्वा, वन्से मंजुभाषिणि ! आर्य वराहमिहिर,
दारिक्र मे दितं मनोहारि च वचनम् उवाच्यति । भवता प्रदत्तं नाम
तस्याः सार्यक्रमेव ।

वराहमिहिरः ।—अथ किम् । तवात्मजा न केवलं प्रियं वदति, अपिच तस्याः
अनालमुलभेन वैदुष्येन भृशं विस्मयान्विता उज्जयिनीनागरिकाः ।

ईदृशमपत्यं पितृणां गौरवं बन्धूनाम् आनन्दं रिपूणां चामूयां जनयति ।
परन्तु मंजुभाषिण्याः सारल्यं शत्रून्पि विमोहयति । धन्या तस्या जननी
स्वर्गता महादेवी यमुमती धरित्रीव यासीद् दयाशीला पुण्यश्लोका च ।

यथा कुसुमिता लता रमरुचा
हृदो नयनयो विभाति सुखदा ।
तथैव तनया तनोति विशदं
शुभं कुलदराः सुरुपगुग्मभाः ॥१७॥

मंजुभाषिणी ।—अप्यत्रभवान् मामितो विताडयिष्यति ?

चराहमिहिरः ।—अहो प्रीष्टामयी राजहृदिता नारमप्रशंसां श्रोतुं शक्नोति ।

भवतु, विषयान्तरं वक्ष्ये ।—मा त्वम् अस्मात् स्थानात् पादमेकं गच्छेः ।

विक्रमः ।—(नेपथ्याभिमुखम् अवलोक्य) पश्यत पश्यत ! द्वौ ब्राह्मणयुवानौ
अत्रागच्छतः । (पर्यवेक्ष्य) द्वावपि पर्यटनश्रमान् क्लान्तौ परिलक्ष्येते ।

(ततः प्रविशति सवरुचिः कालिदासः)

कालिदासः ।—विद्वद्भ्यो नमः ।—राजचक्रवर्तिन्, अभिवाद्ये भवन्तम् अयमहं
कालिदासः । जयतु रिपुमूढनः कीर्तिलाञ्छनः ।

वरुचिः ।—अहं वररुचिनामा महागर्जं वन्दे । नमामि च पण्डितमण्डलीम् ।

विक्रमः ।—भवन्तौ विप्रकुमारौ । अहमपि प्रगमामि उभौ कृताञ्जलिपुटेन ।

कालिदासः ।—युत्तमेतन् पौरवस्य लोकाग्रविदितस्य । यथा पल्यागमैर्नघ्रा
भवन्ति तरव मत्था यशसा पेलवनां यान्ति नूनं हि नारपुंगवाः ।
रुपेन्द्र !

पयोदेभ्यः सलिलं याचते तृपातुरध्वातको
हिमांशोः कामयते कौमुदीं मिथश्चकरो यथा ।
यथा क्षीरं सुरभेरीहते कनुक्कमो याजक-
स्तथैवाहं च खेरचिपं तमोदतः प्रार्थये ॥१८॥

विक्रमः ।—अहो किमपि मयुरं वचनमिदम् अपूर्वां च चारुरूपमा कालिदासस्य
चमनकारित्वेन । भोः सप्त रत्नानि, दिष्ट्या खलु उपनीतमत्र एतन्महा-
रत्नम् अद्य । आचार्यं वराहमिहिर, अपि भवान् त्रिकालवेता ।

कालिदासः ।—राजकवे विक्रमार्क, नाहं भक्त उपहासास्पदम् । मयि पश्यति
भवान् अदृश्यं गुणजातम् । एष मे सखा वररुचिस्वरूपोऽपि मत्तो
गरीयान् । आदिशतु तमेव तावत् । निमेषेण स रम्यतरं श्लोकम्
उपहरिष्यति ।

विक्रमः ।—किमत्र चित्रम् । समप्रागः समस्वभावश्च सखा मत् इति वदन्ति
कवयः । भोः वररुचे, नू हि यावन् किञ्चित् । श्रावय सम्राजन् काव्यं
मनोक्षम् ।

वररुचिः ।—भूदेव, आर्यः कालिदासो मयि भूरां स्निहति, अतो मम दोषा
अपि गुणा इति मन्यन्ते तेन महोदयेन । अहम् अभाजनः काव्यस-
ंप्रचितो यद्यपि कुत्र कुत्रापि कियतायासेन श्लोकान् रचयितुं शक्नोमि ।

स्नेहपात्रस्य दोषा गुणिना कदापि न दृश्यन्ते
रुद्धवाचोऽपि लब्ध्वा परमं गतस्तु स सन्तोषम् ।
हन्त पारुष्यपारं क्रियते तथापि न लालित्यं
केवलं तेन नूनं महतो गुणास्तु विनीर्यन्ते ॥१९॥

मंजुभाषिणी ।—सुकये वररुचे वचनं रुचिरं रुचिश्च वरंति मन्ये ।

(सर्वे सभाजनाः हसन्ति)

कालिदासः ।—रचितं मया पार्वतीमुद्दिश्य अङ्गचिरं कश्चित् स्तवकं ।

श्रयतां स समासीनैः स्वज्ञैः ।

“प्रघातनीलोत्पलनिर्विरोपम्

अधीरविप्रेक्षितम् आयताक्ष्याः ।

तथा गृहीतं नु मृगांगनाभ्य-

स्ततो गृहीतं नु मृगांगनाभिः ॥”क१॥५

-मंजुभाषिणी ।—(ग्रीडो नाटयित्वा स्वगतम्) अप्येषा पूर्वरचिता कविता ?

.विक्रमः ।—अहो यपितं यर्गामृतं कर्गकुदरे ! चित्रं च स्वर्णनूलिकयेव
चित्तरंजनम् अंकितम् । उपमा तथा निरुपमैव ललितचतुरया
उन्प्रेक्षया निपुण्यया चालङ्कृता । विचित्रमेतद् यन् प्राकृत-
जनसेविता श्रीहीना वागेव प्रतिभासंस्पर्शन मारुक्ती दुर्गतिं घत्ते
काचनसंसर्गात् काचमणिरिव !

मनीषा प्रणयवद् राजते मर्त्यभूमौ

मरीचिप्रसरणैः स्वाश्रयं भासयन्ती ।

तमिस्रेण किमिव स्थीयते स्तल्पकालं

परोद्भाससदनं यात्यतीदृव चित्तम् ॥२०॥

भोः सप्त रत्नानि, कालिदासरचनं काव्यपिपासां परिवर्धयति मम ।
अद्याहं सर्वेभ्यः श्लोकान् श्रोतुकामो जातः । तावद् आर्य घन्यन्तरं,
भवान् प्रथमं किञ्चिन् श्रावयेन् ।

धन्यन्तरिः ।—राजरत्निक, कविराजः स्वल्पहम् आयुर्वेदज्ञो न तु राजकविः ।
न च कवित्वराक्तिमत्त्वाद्दहं रत्नपदे द्युतः । त्रिदोषविषयकम् अतः
किञ्चिद् वक्तुं शक्तम् । परन्तु तत् श्रुत्वा सर्वेषां कर्णज्वरो भवन्, न
कदापि चित्तविनोदनम् । शृणुत मन्मुख्याद् भिन्नरसात्मकं श्लोकं
यस्मिन् काव्यरसस्य लेशोऽपि नास्ति ।

“शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनं”

त्रिदोषहीना तनुरायचासना ।

घृतादिशून्यं पुनरुत्तमाशनं

प्रयाति गृध्रुः सहसा यमालयम् ॥२२॥

मंजुभाषिणी ।—आर्य धन्यन्तरे, तथ्यं कथितं भवता । परन्तु सोऽयं विदूषको
भवन्तमेव रामनलिकेतं प्रेरयितुम् एषिष्यतीति मे निश्चयः ।

विदूषकः ।—सत्यमुक्तं भर्तृदारिकया । एष आर्यो धन्यन्तरिरिह स्वोदरस्य
परिधिं कदापि दृष्टवान् न वेति मे महान् सन्देहः ।

(सर्वे हसन्ति)

मकरध्वजस्य च परमसेवकः चार्धकेऽपि रसविकारपीडितान् पन्थानं
दर्शयति स्थानुसृतं महाजनवन् ।

(पुनरपि हसन्ति सर्वे)

विक्रमः ।—मौनमेव शोभनमधुना, मन्दारक !—अनन्तरं मम द्वितीयरत्नं
गुणैरद्वितीयो वरिष्ठः क्षपणकः काव्यपरिदर्शनं कुर्वदिति मे
सनिर्कन्धोऽस्तुरोवः ।

क्षपणकः ।—देव, मम काव्यं वैराग्यमिह मण्डनहीनम् । किं तन् कस्मैचिद्
अपि रोचते ?

मंजुभाषिणी ।—आर्य, कौपीनवन्तः खलु भाग्यवन्त इत्यादि श्रोतुं न पास्यामि ।
 क्षपगकः ।—(सस्मितम्) वनूसे, मा भैपीः । नाहम् अजिनवसनो भूतलशय्यः
 सन्यासी परन्तु कोपाग्रहो गृहाश्रमधर्मा । अर्थं न कदाव
 भावयाम्यनर्थमिति ।

वैरागस्य हि निगूढानि तत्त्वानि
 न जानु शयन्ते गृहीकस्वमर्थैः ।
 कैलासे किल रहस्यं रहो दत्ते
 स्मितास्यो दिग्भासा हरो ह्रैमवत्ये ॥२२॥

विदूषकः ।—शृण्वन्तु विश्वे श्वेताम्बरापुत्राः ।

विक्रमः ।—साधु क्षपगक शब्दवारिधे ! अथ वररत्नेन कृत्यताम् अमरसिंहेन
 श्रुतिदिनोदो नः खलु ।

अमरसिंहः ।—

जिज्ञासायामार्य तथा चानुनये कुत्रापि
 स्वचिद्धि वारणे नन्वर्थकैः शब्दैः सह ।
 वाक्यालंकारे च विनार्थान्तरयोगं मन्ये
 नियोज्यते सदा पदार्थविज्ञानैः “खलु” ॥२३॥

मंजुभाषिणी ।—(विहस्य) अर्थकोविद, न कोऽपि भवद्रचितकोपलभ्यान्
 शब्दार्थान् जिज्ञासते । परन्तु गस्तृण्गालवः सभाजनाः । तन्
 किंचिदपि स्मात्सकं वाक्यं विरच्यताम् । क्व नु काव्यपिपासा
 शब्दज्ञानस्य उपभोगेन शाम्यति भूयन्तु परिवर्धते वायुना चित्रभानुरिव ।

अमरसिंहः ।—आभिग्रायन्निकान् को हि काव्यम् इच्छति दारुच्छेदेकान् चारु-
शिल्पवत् । भवतु—

वागर्थं दीप्तिदिवाकरौ यया
ज्ञायेतां सर्वदा संयुक्तवैद्य ललने ।
आकाङ्क्षा सन्निधिरार्थयोग्यता
कल्पन्ते सिद्धये वाक्कार्यज्ञानकरणे ॥२४॥

विक्रमः ।—युक्तमिदं काव्यं रसकृपणमपि शब्दार्थविशारदस्य न्वायपारंगतस्य
च । अमरसिंहस्य श्लोकः सिंहनाद इव प्रतिभाति मे । किमत्र
कस्यापि सन्देहः ?

विदूषकः ।—नहि नहि ! अमरो भवतु कविमृगेन्द्र इत्यमरः ।
(हसन्ति सर्वे)

भञ्जुभाषिणी ।—

नारिकेल्याद् आशीतलं जलं प्राकृतो जनो
लभमानोऽपि गतः कुत्र रसवैतृपदवीम् ।
फण्टफाकीर्णात् खर्जुराद् रसो येन गृह्यते
स भवेत्तुल्यगुणो यद्यमरराजजलधेः ॥२५॥

विक्रमः ।—अनन्तरं गन्तान् शङ्कोः किञ्चित् श्रोतुकामोऽहम् ।

शंखः ।— शङ्कुमेतं सदा शंकासर्वो भोष्यते
किं नु वदिष्यामि शास्त्रविदां संसदीह ।
काश्यपेयस्य वा ज्वालासंक्षरस्य पुरो
हन्त विभाति क्व दीनस्त्रद्योतस्फुलिंगः ॥२६॥

कालिदासः ।—आर्यशंकोः काव्यशक्ते विनयस्य च प्रतियोगित्वं सूचितमत्र ।

विक्रमः ।—वाङ्म, कालिदास । युक्तमुक्तं त्वया । चिन्ताधारा ते समवर्त्मगा
शंकोरेव ।

शंकुः ।—अनुगृहीतोऽस्मि भूयिष्ठं कालिदासेन समं तुलनया । यावत् कथयामि
श्लोकमेकं द्रु तरचितम् ।

वर्षोपायां कीर्णकया स्तोयद्वजलै
र्विकामिन्य क्लासविकम्पा मलिनाभ्याः ।
मन्दन्तीव स्रस्तदुद्धूला भटिकार्ता
आह्लादन्ते नृत्यरता मत्तमयूराः ॥२५॥

विक्रमः ।—साधु साधु ! शंकुरत्नस्य दुप्रतिरमला कमनीया च स्वातीतारकाया
मृदुज्योतिरिव । शुक्तौ मुक्ताफलमेव शक्नोति जनयितुं पुण्यतिथौ ।

शंकुः ।—पुनरभिनन्दये सुधीवृन्दं कोट्युपाकुण्ठम् ।

विक्रमः ।—अथ वेतालभट्टः स्तुमीकरोतु रसिकमानसं कविकर्णकुहरं च ।

वेतालभट्टः ।—देव, किं रचयामि :

तावत् किन्नरीकण्ठा गायन्त्यत्र वरागनाः
नृत्यन्ति लक्ष्मालैश्चंचला मादृशो नागस्तो यावन् ।
आयाते च काले वेतालाख्येन सभांगनं
मूढत्यमवलम्बन्ते तु ता वाद्यभाण्डं गतं नु क्व ॥२६॥

विदूषकः ।—क्षम्यतां मे वाचालता । नाहं काव्यरसस्य विचारकः परन्तु
रमनरसस्य । अपि तु वेतालभट्टेन आत्मानं प्रति वक्रोक्तिः कृता या

कदापि न व्याजनिन्दा । तथापीयं मे भर्तृदारिका वेतालभट्टादेव
नृत्यगीतविषयेषु शिक्षां लब्धवती । आचार्यस्य वचनाद् मूढजनैः
राजदुहितु नृत्यगीतपटुत्वं कटाक्षः प्रतिपाद्यते इति मे वितर्कः ।

वेतालभट्टः ।—कथमिदं प्रतिपन्नम् ? गुरोरपि प्रायशः कालेन शिष्यजनाः
श्रेयांसः संजायन्ते । अपिच, पद्मरागागाम् आकरं स्व जातु काचस्य
सम्भवः स्यात् ! अहं च प्रियशिष्यां मे न कदापि अघमन्तुं शक्ये ।
वररुचिः ।—वितण्डायाः किं प्रयोजनम् ? भयतः अन्तेवासिषु वरेण्यतमा
नृत्यगीताभ्याम् अस्यामेव सदसि स्वाटवं प्रकटयेद् यदि, तन् सासूया
मन्दभाषा अपि मूकीभयेयुः । दर्शनं श्रवणं च निःसंशयं प्रत्ययकारणं ।
कालिदासः ।—सर्वेऽपि वयं वरवर्गिन्या मञ्जुभाषिण्याः कलकठारावम् आकर्ग-
यितुं सुतरो कामयामहे । तद् वर्पतु सा संगीतरूपमेव कृपालवम् !
विक्रमः ।—मञ्जुले ! श्रावय सभाजनं गीतमेकं श्रुतिमुभगं चित्तहारि च ।
मञ्जुभाषिणी । (गायति)—

वर्त्मलीनः शशी नर्मदा-रोधसि
द्विधपवनो वाति छन्दसा मन्दम् ।
सुप्तमीनामले दीप्ररेवाजले
पुल्लकुमुदो लति चन्द्रिका-गन्धम् ॥
हंसिके मा कुरु कान्तेन मानद्वन्द्वम् ।
वाञ्छन्त्याकुलं लाञ्छनावानुलम्
अंजसा मोदय दुःखेन साश्रुस्यन्दम् ।
युञ्जीथाः सण्डिते स्वान्तरवन्धम् ॥२६॥

विक्रमः ।—किमिव हि मनोरमं सुताया मे संगीतम् ! भरालचराकस्य सम-
कंशोऽहं संजातः सुरदुर्लभेन स्वरनिष्करणेन । घृन्दाराचार्यं वैतालभट्टं,
विजयी भवान् । धन्यं तव शिक्षगनैपुण्यम् आद्याल्यान् नृत्यगीतयो
स्तायामपि कन्यायाम् ! अथ पण्डितो घटकर्परोऽपि किञ्चिन्
निवेदयतु ।

घटकर्परः ।—तन्न विस्मृतोऽहं महाराजेण । नाहं कविख्यातिलिप्तुः ।
अध्ययनेन तथाध्यापनया कालं नयामि, न जाने कियच्च मे
काव्यश्रीडाकृतित्वम् । भवतु, कृपया यन् नृपप्रेमण कृत आदेशान्द
ईपद् यत्तु प्रक्रमे प्रकामं वा न वा ।

(सहास्यम्) —

माधवाधः पृच्छति राधा

माधवं पिबसि कान्त माधव !

माधवेन्दौ नन्दति राधा

मा धवं गमय तां च मा धव ॥३०॥

कालिदासः ।—साधु साधु रसरत्नाकर घटकर्पर ! यमकालंकारे कौराट्टप्रकर्षो
लघ्वस्तवया । मधुस्पन्दः खलु काव्यस्तवस्तव !

घटकर्परः ।—(सदर्पम्) —

“जीयेथ येन कविना यमकैः परेण ।

तस्मै वदेयमुदकं घटकर्परेण ॥”

विक्रमः ।—कुतूहलं मे परमं कारितम् ।

चिद्रूपकः ।—इंश्री तु आत्मश्लाघा स्वसंसदि प्रतिभाति मे मुक्तमुखे तथा
 शून्यगर्भे घटे कर्पूरवदेव । घटो यथा घोटखुराहतः खर्परीभवति तथान्ये-
 नापि केनचिद् घटकर्परस्य दर्पश्चूर्णीक्रियेत इति मे सारांका कामना ।
 कालिदासः ।—शृण्वन्तु कृपावन्तो यमकरचनाप्रयासं ममाभाजनस्य ।

“अतिरुचिमानस्तवकं सरस्तोऽयं विचीयमानस्तवकः ।

इह खलु मानस्तवकः प्रियामिति परोऽन्यत् समानस्तवकः ॥”क२॥*

अपि च—

“कुरवाप च सारसकानुवान्
 कुरवात्यनगोऽपि तदांकुरवान् ।
 कमलंकृतवद् गनपंकमलं
 कमलं न विलोभयितुं कमलम् ॥”क३॥*

चित्रमः ।—कवे कालिदास, घटकर्परस्य दर्पश्चूर्णि न भविष्यम् अपेक्षते,
 साम्प्रतमेव घटकर्परेण तेनोदकं वाहयितुं त्वं हि क्षमः । किम्
 अन्यानि यमकचम्पकानि रचयिष्यन्ता ?

कालिदासः ।—काव्यकोविदो मां क्षन्तुमर्हति । यमकालंकारे क्षीणा मे
 अभिरुचिः । भाषा नराणां भावनाया वाहनं न तु ह्रस्वावरणम् ।
 एषोऽलंकारश्च न सर्वत्र मण्डनं परन्तु प्रायेण गलगण्डमात्रम् ।

चित्रमः ।—(सस्मितम्) कालिदासस्य सृष्टिसंयमः प्रशंसनीयः । शक्नोऽपि स
 यमकालंकारं पाशमिव जहाति । अथ ज्योतिर्विदो वराहमिहिरस्य
 काव्यकलां चन्द्रकलामिव वयम् अभिनन्दयितुम् उन्मुखाः ।

वराहमिहिरः ।—

महाकालक्रान्तिं नियतकुटिला कृष्णतर्पस्य तुल्या
करालं भालार्चिं भुजगमणिं श्योतते भाविकाले ।
भयं सूते चारासहितमहिवन मायया वर्तमानो
विषादव्यालात्मा गरलदर्शनो भूतकालश्च भीष्मः ॥३१॥

विक्रमः ।—(सस्मितम्) त्रिकालज्ञेन कालस्य करालक्रान्तमेव चित्रितमालेख्यम् ।
अप्येतन् त्वयि उपयुज्यतेऽत्र ? भयतु, वररुचे, अपि त्वमिदं खण्डयितुं
शक्यसे ?

वररुचिः ।—यदाज्ञापयति देवः ।—

धर्मचारकारणाय भूतदुःखधारणा हि
वर्तमानचेष्टनं तु कामवित्तसाधनाय ।
मोक्षलाभवातनैव पूर्यते च भाविकाल
ईश्वरेण कालसृष्टि रीष्यते नृ-नन्दनाय ॥३२॥

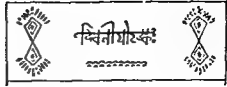
विक्रमः ।—साधु वररुचे ! अद्य प्रभृति त्वम् आत्मानं विक्रमादित्यस्य सभाया
अष्टमं रत्नं गमय ।

वररुचिः ।—अनुगृहीतोऽस्मि । विजयतां महाराजः कविजनवान्धवः ।

चित्रमः ।—अतश्चरं कालिदासं प्रति ममानुरोधः ।

कालिदासः ।—नरूपस्य सचिनुरादेशो मे शिरसि धार्यम् ।

विक्रमः ।—मन्दाक्रान्तावृत्तम् अतीव दुःखं पेशलं च वदन्तीति केचन । तद्
अनेनैव दृन्दसा रागरसात्मकं स्तवकमेकं रचयेः ।

कालिदासः ।—देवद्विजप्रसादेन रसतु रसनायां मे वागीचरगमंजीरम् !—

“तन्वी श्यामा शिखरिदशना पञ्चविम्बावरोष्ठो
मध्ये क्षामा चकितहरिणीप्रेक्षणा निम्ननाभिः ।
धोगीभारादलसम्भना स्तोक्लन्ना रतनाभ्यां
या तत्र म्याद्युवतिविपये सृष्टिराद्येव धातुः ॥”क०॥५

मंजुभाषिणी ।—(लज्जां नाटयित्वा) याम्यामीतन्तात !

विक्रमः ।—(कालिदासं प्रति) मानमी ते प्रिया युवतिविपये ऋष्टुराद्या सृष्टिः
स्यान् न धा, परन्तु त्वमेव मनस्विविपये विधातुः रचनस्य परा काष्ठा ।

कालिदासः ।—

कलकोकिला न यदि कूजने रता
यदि हंसिकापि चलिता न लीलया ।
मुनये च साम यदि धा न रोचते
तरुणी तथापि चिरमंजुभाषिणी ॥३३॥

मंजुभाषिणीवृत्तेन रचितमिदं बरांगनायै मंजुभाषिण्यै कवितानेन
समर्पितम् । अपि सा रोपं न हास्यति ?

विक्रमः ।—न पश्यामि कोपकारणम् । वनसे, महाकविं कालिदासं रत्नपदे
वस्य । स खलु रत्नमण्डलस्य मे मध्यमगिरेव भविष्यति । केरलो यथा
कौस्तुभं तथैवाहं कालिदासं बहुगगदिय्यामि ।

कालिदासः ।—कृतायौऽस्मि कल्पतरोरिव भवनः वाञ्छाफलं परिलभ्य । सर्वशो

जयतु जिष्णुवरो विक्रमधर्माशुः । त्वत्करुणाकरं प्रीतिपूतं कीर्तयामि
 मत्कृते काव्यराजौ । प्रथितयशसो गुणवादे च रंस्यते मुखरा वाङ् मम ।
 मंजुभाषिणी ।—अभिवाद्यते काव्यनिधिं मुखरैषा मंजुभाषिणी ।
 कालिदासः ।—स्वस्ति वाग्देवीकृतकदुहित्रे !

घन्देऽहं धन्यो भारती-रादपद्मे
 घन्दे राजेन्द्रं काव्यकामं धरेण्यम् ।
 स्मेरास्यां तन्यौ नौमि वाणीस्वरूपां
 प्रेमाधीं विश्रान् नौमि विद्यातीर्थ ॥३४॥

विक्रमः ।—(सस्मितम्) जयतु कालिदास-भारती नित्यभास्वरा मंजुमुखरा !—
 समाप्तमद्य सभाकार्यं सर्वाह्लादनजनकम् । [सर्वे प्रस्थिताः]

इति द्वितीयोऽङ्कः

—रत्नपदप्राप्तिनाम—

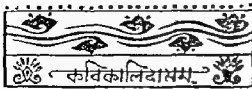
(अलिन्दस्था मंजुभाषिणी पाठरत्ना)

मंजुभाषिणी ।—पितुरनुमतिः प्राप्ता मया यन् कविकालिदासात् काव्यरचन-
शिक्षा लभिष्ये इति । महाकवेश्च विषयेऽस्मिन् पटुत्वम् अविसं-
वादितम् । मयि तु तत्फलं नाद्यापि लक्षितं त्रिषु वर्षेष्वतीतेष्वपि ।
कथितं खलु तेनैव मालविकाग्निमित्रे नाटके—

“पात्रविशेषे न्वरतं गुणान्तरं व्रजति शिल्पधातुः ।

जलमिव समुद्रशुक्लो मुक्ताफलतां पथोदस्य ॥”क१॥४

भवतु, तत्रचितानि काव्यानि पठित्वा व्युत्पत्तिं प्राप्नुयाम् । पुनरपि,
कविसंगेन काव्यप्रीतिर्मे नितरां वर्धिता रुचिश्च चारुतरा संजाता ।
अधुना स ऋतुसंहाराख्यं काव्यं रचयन्नास्ते यस्मिन् पटुसर्गेषु
पणामृतूनां विशेषगुणान् वर्णयति । अहो किमपि मन्त्रः शिशिरवर्गने
श्लोकोऽयम्—

“न चन्दनं चन्द्रमरीचिशीतलं
न हर्म्यगृष्टं शरदिन्दुनिर्मलम् ।
न वायवः.....”
(ततः प्रयिराति कस्तुरिका)

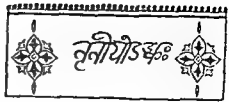
कस्तुरिका—किं जपन्ती आस्ते प्रियसखी मे सोच्छ्वासकण्ठेन ?
मंजुभाषिणी ।—(सस्मितम्) कस्तुरिके ।

न जप्यते मयाधुना श्रुते र्वचः स्मितानने
क्य वा कृतं त्वया विना विचारणं रसाग्रदम् ।
तिरोहिता यलाहकाः कवोऽप्यता रवेः करे
स्मराम्यहो नवं कवेः सुरातीतलं कथोच्यम् ॥३५॥

कस्तुरिका ।—(सहाय्यम्) कविपदं लब्धवती त्वमपि महाकवि-साहचर्यात् ।
शीतलं तु कथं नु जातं वर्णनं चित्तधिमोहनम् ? किमृतुसंहारस्य
शिशिरालेख्यं रचितं तुभ्यम् उपहृतं च ?
मंजुभाषिणी ।—अथ किम् । तस्य लेखनी न कदापि मन्दगतिः प्रभावति या
पंचशरस्य सायक इव ।

कस्तुरिका ।—स्थाने कृता त्वया तल्लेखन्याः मन्मथशरेण तुलना । मन्थे
लेखनीवागो हृदयं विशति द्रुतवेगेन आहन्ते च कुरंगीवक्षः
अकालव्रसन्ते आगते इव सर्ववृषु ।

मंजुभाषिणी ।—(सनिश्चासम्) न जाने कदा त्वमाहता शरेण तद्विधेन,
कस्तुरिके !

कस्तुरिका ।—(सहाम्यम्) कदा प्रभृति स्थानभ्रंशस्ते विहिता मया ?
कालिदासेषुगा आहतामात्मानं पृच्छ अथवा कविवरमेव ।

मंजुभाषिणी ।—सखि, जानामि न स्वचेतोऽपि भ्राम्यति यन् काननान् काननांतरं .
प्रसक्तः कस्तुरीसारंग इव । कदा लभ्यते मया निवृत्तिं दिव्यतत्पर्य-
दायिका अन्तर्दंष्ट्रे निवापिते वा ?

कस्तुरिका ।—(विह्वलम्)—

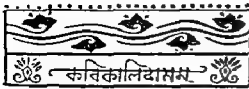
मा कुरु शोकं चित्तरमे
का तव चिन्ता प्रेमहतौ ।
मानसयात्री क्रीडति नो
भिन्नतडागे हंसवरः ॥३६॥

मंजुभाषिणी ।—कस्तुरिके, तरला मतिस्ते न कदाच यात्यति वास्तवप्राप्ति-
त्वम् । दुःखकालेऽपि परिहासस्ते रोचते किमिति ।

कस्तुरिका ।—न पश्यामि वैद्व्यकारणम् अतो जिह्वा मे नृत्यलामन्थरं
परिहास-मंजिरवन् मोदमन्थनाय ।— (नेपथ्यमवलोक्य)
यास्यामि यावत् । आगच्छति अत्रैव सन्तापनारानस्ते ज्योतिर्मयः
काव्यकण्ठः प्रेमकम्बुधनः ।

मंजुभाषिणी ।—कथं पलायितुम् उपक्रमसे ? न खलु महाकवि व्याधौ यो
मृगांगनां प्रति निक्षिपति विप्रेक्षितवागम् ।

कस्तुरिका ।—सर्वे हि कदाश्च स्ववैव लोलापांगद्वये स्नुगामिनः । केवलं
यक्रोक्तिस्तु समीप्यते मद्विधाम् अपेक्षितो प्रति कविजनेन ।

मंजुभाषिणी ।—न खलु न खलु वक्तव्यम् ईदृशं क्रूरतमं त्वया । कस्तुरिका
मृगमदेन विह्वलयति रसिकवृन्दं जनयति चारसिकेष्वपि प्रेमोच्छ्वासम् ।

सान्त्वहि सा कस्तुरी या मृगाश्चै
स्वैरकान्त्या प्रान्तरे भ्राम्यमाणा ।
धत्ते कान्तिं प्राकृतप्राणहन्त्री
कान्तोल्लासं कुर्वती सा तथापि ॥३७॥

कस्तुरिका ।—(सस्मितम्) मयाभिलषितं चिरेण मंजुभाषिण्याः प्रेम एव न तु
रसिकानामपि इतरजनानाम् । भवतु जयाय ते काव्याराममृगया ।
[निष्क्रान्ता]

मंजुभाषिणी ।—कस्तुरिका मे सखीमण्डले वरिष्ठा प्रियतमा च ।—अहो
विस्मृतं मया शिशिरचित्रं तस्यामागतायाम् !

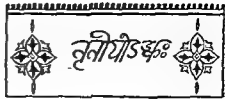
“न चन्दनं चन्द्रमरीचिशीतलं
न हर्म्यशृङ्गं शार्दिन्दुनिर्मलम् ।
न घायकः सान्द्रतुषारशीतला
जनस्य चित्तं रमयन्ति साम्प्रतम् ॥”क६॥४
(ततः प्रविशति कालिदासः)

मंजुभाषिणी ।—स्यागतं कविनाथाय !

कालिदासः ।—(स्वगतम्) कतरः समाप्तः अत्राभिप्रियते कर्मधारयः पद्मोत्त-
पुरुषो या ? भवतु । (प्रकाशम्) किं शीतालेख्यं प्रीणयति त्वाम् !

मंजुभाषिणी ।—अथ किम् । शीताहम् अनिशयेन ।

कालिदासः ।—वस्तुतस्तमगो रण्यतेऽधुना । यस्तन्तो हि ऋतुराजः सर्वनोपपन्नः ।

मंजुभाषिणी ।—श्रोऽयामि सत्वरमेव । परन्तु वर्षाचित्रम् अनवद्यं प्रतिभाति मे । आदिकवि वाल्मीकिरपि तत्र त्वयातिक्रान्तः ।—

कान्येषु श्रेष्ठत्वं लब्धं वाल्मीकिर्हि ग्रन्थेनादौ
सर्वे च ह्यहं स्तम्भप्राप्ता स्तम्भावुर्ये नित्यज्ञाताः ।
घान्देवीपूजां यावत्तु प्रीत्या कुर्वन्नास्ते नय्यः
सूर्यायाते चन्द्रस्येव ज्योति म्लानं प्राचीनस्य ॥३८॥

कालिदासः ।—नैतद् वक्तव्यम् । को नु शक्नोति पराभवितुं कविगुरुं
वाल्मीकिमहर्षिम् ? मद्रचितेषु पक्षपातित्वं दूर्यते त्वया । किं कारणं
विद्यते अत्रेति कौतूहलं ममाद्भुतिं रोमहर्षणम् ।

मंजुभाषिणी ।—एकपक्षदृष्टिं न मे विचारणा । शृणु हि यावद् वाल्मीकिकृतान्
प्राष्टपयणानां श्राव्यतरं श्लोकमेकम् ।—

“क्वचिन्प्रकाशं क्वचिदप्रकाशं
नभः प्रकीर्णान्धुवरं विभाति ।

क्वचिन् क्वचिन् पर्वतसन्निभं
रूपं यथा शान्तमहार्णवस्य ॥”

श्रूयतां चाधुना भवद्रचितान् श्लोकपुंजाद् रम्यबहुलाद् अन्वतर-
स्तवकः ।—

“बलादकाश्चाशानिश्चिदमर्दलाः

सुरेन्द्रचापं दधत स्तद्धिगुणम् ।

सुतीक्ष्णवारापतनोप्रसायकै-

स्तुदन्ति चेतः प्रसभं प्रवासिनाम् ॥”क७॥

कालिदासः ।—कथं मत्कृष्णं श्रेयासं मन्यसे ? वाल्मीकिः काव्यशैली
उपायस्येव तर्किता मया ।

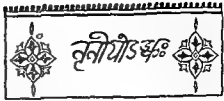
मंजुभाषिणी ।—भवता कृतानि ऋतुवर्णनानि सरलशब्दचयनेन तारुण्यप्रकाश-
त्वेन च विशिष्यन्ते । निसर्गजीवने मानवदृढ्यं लब्धप्रवेशम्
इत्यपि काव्येऽस्मिन् प्रतिच्छत्रं प्रकटितम् । वाल्मीकिः स्वयमेव
स्वर्लोकगोहाद् भवन्तम् आशिषं वर्पति इत्यत्र नास्ति मे संशयः ।

कालिदासः ।—पूर्वसूरि वाल्मीकि मे सर्वथा प्रणम्यः । मत्काव्ये कापि
चेदर्हती स्थिता सा तत्प्रसादाद् एव ।

मंजुभाषिणी ।—(सस्मितम्) अस्ति मे साहसिकायाः स्तोकाभियोगश्च । शरदा-
लेह्ये भवता रमण्यो भूयसो विप्रकृता इति । “हंसैर्जिता मुललिता
गतिरंगनाना”, “श्यामा लताः...स्त्रीणा हरन्ति...बाहुकान्तिम्”
इत्यादि रोपजनकं भवत्येव ।

कालिदासः ।—(सहास्यम्) रोपोऽपि ते परमं पेशल एव प्रतिभाति मे ।
आकर्ण्य च रहस्यम् अत्र । एकदा त्वया विप्रकृतेनैव मया विरचित-
स्तनूषर्गः । अस्ति पुनः कारणान्तरं च । घरांगनाः खलु प्रशंस्यन्त एव
तत्रेति एवंविधं व्याख्यानं च न कष्टकल्पितम् । नयवधूरिव
रूपान्विता शब्द इति प्रोक्तं मनाक् श्लेषेण । क्षमस्व तथापि मां
गर्हितकारिणं वरस्वर्गिणि प्रियंवदे !—

मन्यु स्तव वस्ते रक्तभं रूपं स्मितास्ये
मन्ये स्थलज्ञं स्तोकेन स्नातं हिमान्याः ।

इन्दीवरनेत्रे यातः स्नैग्यं शीतरश्मे-

द्वन्द्वं प्रतिपन्नं रागेऽक्रोधस्य चित्रम् ॥३६॥

मंजुभाषिणी ।—(सस्मितम्) अलं वतववादेन । अथ त्वत्तरं किमपि काव्यं
रचयिष्यति कविवरः ?

कालिदासः ।—मंजुभाषिणि, जगतः पितरौ उमाहरौ अवलम्ब्य किञ्चन
महाकाव्यं रचयेयम् इति मे उद्भा कामना । अपि स्मरसि
पार्वतीरूपाश्रयः श्लोको रचितो मया राजसभायां प्रथमदिवसे इति ?
तदैव मे वासन्नोद्भूता यन् तामर्चितुं महाकाव्यं रचयामि । परन्तु
त्वामेव दृष्ट्वा सङ्कल्प उदितो रूपचित्राङ्कनस्य ।

मंजुभाषिणी ।—मयि भवान् भृशं स्निहति तथापि अहमेव भवन्तं रचनार्थं
प्राणोदयम् इत्यत्र मे महान् सन्देहः ।

कालिदासः ।—(सस्मितम्)

“आवर्जिता किञ्चिदिव स्तनाभ्यां

वासो घसाना तरुणार्करागम् ।

पर्याप्तपुण्यस्तवकावनम्रा

संचारिणी पृष्ठविनी लतेव ॥”क८॥*

मंजुभाषिणी ।—(लज्जां नाटयति) अयमपि पार्वतीम् उद्दिश्य रचिनः ?

कालिदासः ।—अथ किम् । एकतन्मूले मत्कल्पनायां नगेन्द्रनन्दिनी नरेन्द्र-
नन्दिनी च । एतदपि लक्षितव्यं यद् जगन्मातापि आसीदेकदा
उद्भिन्नयौवना तथालोकलावण्यवती च । भस्मीभूतेनापि मन्मथेन
तन्महायेन जितः पुनः स्मरजित् ।—

“पुष्पं प्रवालोलपहितं यदि स्यात्
मुक्ताफलं वा स्फुटविद्रुमस्थम् ।
ततोऽनुकुर्याद्विराट्स्य तस्या-
स्ताम्रौष्ठपर्यस्तरुचः स्मितस्य ॥”क६॥॥

मा क्रोधं गमो रंजनेक्षणे स्फुरिताघरं ! क्षमाहौं नियतमेव कविजनः
कान्तिवर्णनाकाक्षः ।

मंजुभाषिणी ।—(तस्मितम्) द्रुतमृतसंहारं समाप्य हरगौरीकाव्यं रचयितुं
प्रक्रमेथाः ।

कालिदासः ।—ऋतुसंहारं समाप्तप्रायमेव । तदनन्तरं कुमारसम्भवं महाकाव्यं
रचयिष्यामि । तन्नाम्नि भ्राता ते कुमारः स्मर्यते एव । तत्र च
त्यमेव हि कारणम् ।—

एकांगीभूता निवसति मुदा भारतीसंगता श्रीः
शिवां रेवां द्वे त्रिंशत्सरितौ लज्जयन्ती स्वरुध्रैः ।
रुद्रार्कप्रायं पितरमपि सा भ्रातरं च कुमारं
सन्तोष्य प्रेम्णा जनयति गृहे स्वर्गशोभां सुतन्वी ॥४०॥

मंजुभाषिणी—सामान्वा रमण्यपि प्राप्नोति पौर्गमासो प्रभाम् अपौरुषेयं ते
प्रतिभार्चिषा प्रतिविम्बिता । रिक्तं परामृद्धिम् आपन्ता । परन्तु
भवता प्रतियुतिर्दत्ता भनृषिरे यद् विक्रमार्कस्य कीर्तिं प्रकटीकरोपि
तत् कदा क्रियेत ?

मेघङ्ग्वरमात्रं नर्तयति मयूरं प्रयोजिका यत्र तु नीलकण्ठी ।
प्रमदायाः कोज्ज्यः समर्थो रसोन्मादं प्रचेतयितुं कविमनसि ?

चासन्तः समयः करोति न पिकं संगीतमुखरं
मेघस्य क्व रवः प्रगोदयति वा नृत्येषु शिखिनम् ।
कामं सौ खलु कोकिला च शिखिनी मत्तौ हि कुरुतः
कामिन्या नवकान्तया नरमनः काव्येन रमितम् ॥४२॥

कविमानसो त्वं राजकविसम्भवा । त्वद्विरहितस्य मे किं न ह्य
प्यति अज्ञातवृत्त आगन्तुकः ? अथवा नियतिः केन बाध्यते ?

मंजुभाषिणी ।—आर्यघरेण्य !

सर्वत्र हि विराजन्ते मद्भिधाः प्राकृता जनाः ।

त्वादृशो वरयाम्मी तु वसुधायां न वर्तते ॥४३॥

अतो दूरीभूतापि एषा अशोच्या एव ।

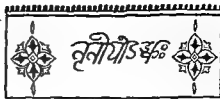
कालिदासः ।—नाहं वाम्मी अपि तु यागवैभवहीनो व्यामोहं गतः कृपायाचरु
त्वं हि मे सचिवः सखीसमा प्रियशिष्या च चास्त्यस्त्रादियौ
सचिवरूपेण मां समाश्रयसि हि विचारमूढं किं करोमि क्व गच्छामीति
सम्नीय अपनोदय विषादमालिन्यं चित्तादर्शान् विदीर्णप्रायात् । शिष्या
देवः स्यान् चेत् कश्चनापि गतोकोपहारः स दोयतां द्रागेव हृष्टमनमा

त्वमसि मम सचिवः शिष्या सखी च त्वमेव

त्वमसि मम कविना काव्ये रत्नज्ञा मता त्वम् ।

तव हि शरणमनः कांक्षे तमिस्रे रज्जन्या

भट्टिनि यदि लपितं प्रज्वाल्य ज्ञानदीपम् ॥४४॥

आत्मविमृतो जातोऽहं किमु हतचैतन्यः किमु श्वितः । न जाने किं
तु विक्रमाकांक्षं यन्मया प्रतिश्रुतं तन् कर्तुं शक्नोमि न वेति ।
हीनचेतनो भ्रमरो न प्रभवति मार्गदर्शनाय का कथा मधुचक्रचनय
मञ्जुगुञ्जनस्य वा ?

मंजुभाषिणी ।—कष्टं भोः ! न सोढुं शक्नोमीदम् । (स्नानम्) द्विधा भिन्नं
कर्तव्यं प्रतिभायतेऽत्र । पितुर्गर्भिणो वाञ्छयोश्च विरोधः संजातः ।
मम हृदयं च रोहयते भृशम् अन्तर्वाप्यम् । भवतु । (प्रकाराम्)
न गगयामि मे पित्रभिलषितं भविष्यं न च निर्वृणं तव सुखदुःखानि ।
परन्तु तव प्रतिभायाः पूर्णविकाशः पितुश्च मे कीर्तिकामना द्वावपि
परमप्रियौ मंजुभाषिण्याः । शृणु हि दयित, न यामि स्थिरनिश्चयाऽहं
स्ययंवरसभाम् । भगिनी मे मन्दालिकैव गमिष्यति तत्र पित्रादेशो
यदि भवेन् । सा तु मदपि सुलभगता नृत्तगीतपदीयसी च । अतस्त्यं
काव्यरचने मनो निधेहि एकाग्रम् अतन्द्रमेव ।

कालिदासः ।—धन्योऽहं प्रिये ! जयतु मंजुभाषिणी प्रेयस्करे प्रियजनन्य ।
प्रेयसः प्रेयसश्च संमिलनं कल्पते हि लोकहिताय तथा सर्व-
चित्तरंजनाय ।

“श्यामास्त्रंगं चकितहरिणीप्रेक्षणं दृष्टिपातं
वत्कृच्छ्रायां शशिनि शिखिनां वर्हभारं पु केरान् ।
उत्पदयामि प्रतनुषु नदीवीचिषु ध्रुविलास्तान्
हन्तैकस्मिन् क्वचिदपि न ते चण्डि साहस्यमस्मि ॥” क१७॥६

मंजुभाषिणी ।—सादृश्येन किं प्रयोजनम् ? अत्रैव तिष्ठामि अदृश्यरूपगुण-
सम्पन्ना हत्वद्विश्च ।

कालिदासः ।—वियोगचिन्तनेनापि प्रसङ्ग मे हृदयं विमन्थितं निमज्जित-
आभूद् वैकुण्ठ्याणवे सहसा ।

मंजुभाषिणी ।—मम विरहोऽपि काव्यरचने प्रेरणां ते वास्यति इति मे वितर्कः ।
कालिदासः ।—नैतत् कृतस्त्वं सत्यम् ।

तावच्छक्ये यापयितुं जीवनयात्राम्

आशावर्ति भांस्यति यावद् हृदयान्तः ।

निर्यातायां हन्त नितान्तासुखरात्र्यां

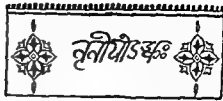
तस्यां छिन्ते सान्त्वनलेशं च कृतान्तः ॥४५॥

मंजुभाषिणी ।—भवत आशालता कल्पलतेव पर्याप्तपुष्पस्तयका भवतु !
संचिनोमि क्यचिदेकं स्तवकं कवरीशोभनाय यदि न भवता
निवारिता ।

कालिदासः ।—मत्काव्यकुसुमाञ्जलिं त्वच्चरणकमलयोरर्पयामि, मंजु-
भाषिणि ! अद्य प्रभृति कालिदासस्तवैव कृत आज्ञावहः ।

मंजुभाषिणी ।—शान्तं पापम् ! त्वच्चरणार्पितं मम जीवितम् । ससर्वस्वाहं
खलु त्वदीया संजाता मुखाय वा दुःखाय वा सम्पत्तौ च तथा विपत्तौ
निर्भक्ष्यचित्ता । गृहो न वेति तवैव निरङ्कुशाऽभिरुचिः ।

कालिदासः ।—त्रिदिवदुर्लभे ! वसतिस्तव चिराय मदृदयेऽस्मनि परमादरेण
भूयान् ! (कराभ्यां हस्तौ गृह्णाति मंजुभाषिण्याः)—

न पदप्रान्तयोस्तव गतिं र्मदन्तस्तु तव पूतपीठं
नियतं दीप्यसे निजभया ननु त्वं रुचिरकाञ्चलक्ष्मीः ।
कुसुमै रच्यसे च कचिना वरार्थं प्रणयरागताम्र-
र्यदिदं मामकं हि हृदयं तदेवास्तु सुचिरं तवैव ॥४६॥

(ततः प्रविशति कंचुकी)

कंचुकी ।—जयतां भर्तृदारिका ! श्रीमन्महाराज एव अत्रागच्छति ।
मंजुभाषिणी ।—सत्वरं प्रवेशय पितृदेवम् ।

(कंचुकी निष्क्रान्तः)

कालिदासः ।—आत्मस्था भव । लेखनीं गृहीत्वा किञ्चनापि लिखितुम्
आरभस्य ।

मंजुभाषिणी ।—(विहस्य) नास्ति भयस्य कारणम् ।—यावद् यदनु किं
चकार पार्वती यदा छद्मवेशं परित्यज्य स्वरूपेण आविर्भूतः
पिनाकपाणिरिति ।

कालिदासः ।—सचकितं सा मोहमापन्ना ।—

“तं वीक्ष्य वेषधृमती सरसाङ्गशष्टि-
निश्चेपणाय पदमुद्धृतमुद्रहन्ती...”

(ततः प्रविशति विक्रमः)

कालिदासः ।—देव, मयन्तम् अभिवादये !

मंजुभाषिणी ।—पितर, अपि कुशलं ते ?

विक्रमः ।—अयं किम् ।— उपविशताम् उभौ । काव्यचर्चायां व्याघातः कृतो

मया कमलकानने मत्तद्विरदेन इव मन्ये । किं वदन्नास्थाः कालिदास
यदाहं प्राविशाम् ?

कालिदासः ।—मंजुभाषिण्याः प्रभस्य उत्तरम् अयच्छं त्रिलोचनं दृष्ट्वा किं
चकार गन्तुकामा अपर्णेति ।

विक्रमः ।—प्राक्य तावन् माम् ।

मंजुभाषिणी ।—पितः, यास्यामीतः कार्यान्तराय ।

(मंजुभाषिणी आंसनाद् उत्थिता)

विक्रमः ।—कथं कार्यान्तरं जातं मयि आगते एव ? उपविश्यतां सङ्कोचम्
अपावार्य आत्मवश्या ।

कालिदासः ।—ब्राह्मणवदो महादेवरूपं दृष्ट्वा आकुलीबभूव पर्यतात्मजा
जगदम्या ।—

“तं वीक्ष्य वेपथुमती सरसांगत्यष्टि-

निश्चेपणाय पदमुद्धृतमुद्रहन्ती ।

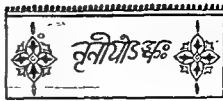
मार्गाचलव्यतिकराकुलितेय सिन्धुः

शैलाधिराजतनया न ययौ न तम्यौ ॥”क११॥*

विक्रमः ।—श्रोत्रोऽयम् अतीव मनोहः । उपमा ते अपूर्वा वर्णनं च वर्णाद्व-
चित्रवत् । मन्त्रधनुषा पश्यामि शैलमुताया व्याकुलताम् ।
महाकाव्यस्य सम्भावना विद्यते अस्मिन्नेव ।

कालिदासः ।—शिरसि धृत्वा सवासिपं रचयामि नातिविलम्बं कुमारसम्भवारयं
महाकाव्यम् । तत्रैव स्नेह-द्वयायां वर्णते मे काव्यरक्तिः ।

विक्रमः ।—वरम स्तोपः प्राप्तो मया । चिरं जीवतु कालिदासः !

कालिदासः ।—नमामि कविजनरालकम् । अधुना विदायो याच्यते मया ।

यास्यामि दूरस्थां पत्नीं कार्यव्यपपदेशान् ।

विक्रमः ।—गच्छ चित्तमोदनाय पुनरागमनाय च ।

(कालिदासो निष्क्रान्तः)

कुमारेण सह कालिदासस्य सत्यं द्वयोरपि हर्षवर्धनम् । मन्दालिकाया

च स स्निह्यति स्वसूक्तस्पायामेव । परमो बन्धु जातो नः कालिदासः ।

(कन्यामयलोक्य) कथं त्वं तूष्णीम् आम्से ?

मञ्जुभाषिणी । (सस्मितम्) नास्ति मे विरागस्तस्मिन् ।

कथं संजायतेऽमपौ मञ्जुलायाः कविं प्रति ?

निरञ्जनो गुरुश्चित्त-रञ्जनस्य चिरं क्षमः ॥४॥

विक्रमः ।—दूरीकृता तव वाचाः महती मे-शंका । अस्ति पुनः शुभसुन्दरः

संवादः । स्वयंवरस्य ते सम्पूर्णम् आयोजनम् । कन्या मे यास्यति

पतिगृहं सत्यरमिति हृदयं मम सौत्कण्ठं युगपन् हर्षमर्पदौदुल्यमानं

च । तथापि सर्वमिदं क्षेमाय हि कल्पिष्यते ।

मञ्जुभाषिणी ।—तात, नाहं यास्यामि पित्रालयान् कुत्राप्यन्यत्र ।

विक्रमः ।—कथमेतन्, मञ्जुभाषिणि ! बालचारुल्यमुलमा वागेपा परिहायां ।

निमन्त्रिताः सर्वे राजकुमाराः स्वयंरसमायाम् । नैप कालो लघुवचनस्य ।

मञ्जुभाषिणी ।—नाहं चापलप्रगोदिता । काव्यचर्चायां जीवनम् अतिवाह्यामि

इति मे दृढसंकल्पः । विवाहो न रोचते मे ।

विक्रमः ।—यत्से, गार्हस्थ्यं चतुराग्रमाणां द्वितीयः क्रमः । आर्यसंस्कृति-

ध्यजवाहो मन्यते विक्रमाकौ निखिलमुधीभिः । कथं प्रोत्सहे निज-

कन्याया विवेकहीनत्वस्य हेतो विपरीतम् अनार्यमार्गम् अनुसर्तुम् ?
अपि च, समाजाचारात् न चिरं तिष्ठेद् दुहिता जनकनिकेतने
कौमार्यव्रता । लोकसंग्रहायैव प्रवर्तते परिणयप्रथा सर्यथा । कथं
च खलु परिणयः काव्यसाधनायाः प्रतिकव्यको जायते ?

आश्रमचतुष्टयं विहितं वेदविद्धि-
षोड्शतफलाप्तये मनुजानां शुभार्थम् ।
धर्मधनकामदं भवति प्रेम मन्ये
शास्त्रविधिनैव चेत् परिणीतौ युवानौ ॥४८॥

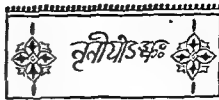
मंजुभाषिणी ।—द्विचारिणी भवितुं न शक्ये । हृदयं मम समर्पितमेव
कस्मैचिद् धरषयाय ।

विक्रमः ।—आः परुषभाषिणि दुर्विनीते ! नैतद् युज्यते स्वयि आजन्मनः
स्नेहपोषितायां न्यायचारपालितायां च । पुन रीदृशवचनम् असत्यमिव
प्रतिभाति मे । अपि भ्रमेण मोह्यशाद् वा अशोभनम् आचरितं
त्वया ? केनापि दुराचारेण वा विप्रकृष्टा त्वं सरलमनाः ?

मंजुभाषिणी ।—कथम् अनाचरणीयं क्रियते तव दुहिता ? भ्रमस्य च नास्ति
कारणं चिरसन्मार्गसेवायाः । शृणु पितः, ज्यानिक्षितः शरः कथं
समावर्तते कथं वा भूतलाद् उत्तिष्ठति शाखाच्युतफलम् ? सङ्गद्वं
उच्चार्यते यावत् सकृत् कन्या प्रदीयत एव ।

विक्रमः ।—न दत्ता मया कन्या कश्चैव न जागरे स्वप्नेऽपि वा ।

मंजुभाषिणी ।—किमर्थं तु आयोज्यते स्वयंवरसभा ? स्वयंवृताहं न जातु
यातुमर्हामि स्वयंवराय पुनरपि । पुन विरल अश्वत्थसुता सावित्री

एतादृशं निर्वाचनं चकार । सा च पुण्यश्लोका भारतयोपिता मुञ्चि
तिष्ठति । नारीश्रेष्ठा येन गता स एव मम च पत्न्याः । मया वृन्ध
पञ्चन लोकोत्तरचरितः । भद्रा भवेयं यद्यहम् अन्यस्मै प्रयच्छामि
परमालम् ।—

स्वयंवरा मुना या तु शास्त्रविदः सदात्मनः ।

कथं सा ध्रुपते सौम्य कुशीलं धर्मसूदनम् ॥४६॥

विक्रमः ।—अहो वत महद् अनार्यं कर्तुं व्यवसिता त्वम् ! उपहास्यतां नूनं
गमिष्यामि स्वयंवरसमायाम् अचिरमाविन्याम् । निमन्त्रिता
राजन्याश्च युढाय प्रयतिष्यन्ते ।

मंजुमाषिणी ।—कस्मान् खलु विभेति श्रीकेन्द्रो विक्रमार्कः कुमारपिता स्थन्द-
पितामहः ? अपि ते खड्गजा जाता निशानहीनाः ? किं ते सायका
गतिरहिता तथा धारारिका मौर्वी च शूर्याभूता ? कथं विचारयसि
मालयसेना क्लेश्यं समाश्रिता जडत्वप्राप्तेति ? परन्तु, नास्त्यत्र
क्लेशस्य किमपि कारणम् । मन्त्रालिकैव भवतु स्वयंवरसभामण्डना ।
सा च प्रातर्ग्रीष्मना विद्रुपी रूपलावण्यवती । मयि तु अनपिगन्यायां
तस्या लामः सौभाग्यमेव सूचयिष्यति निर्वाचितस्य ।

विक्रमः ।—मन्त्रालिका ग्रीष्मयो वालिकैव । कश्च स दुराशयो येन त्वं
लज्जाहीना कृता ? केन गृहीता त्वं रहसि तत्करेण ?

मंजुमाषिणी ।—न केनापि अपइत्तार्हं स्वप्नु हृदयं मे दत्तं तस्मै । पूत-
चरितश्च तत्रभवान् न कदापि दुरात्माथवा अनार्याचारः । तेन च
विक्रमार्कस्य यशोमयूखा विकीर्यन्ते क्षरादिषु ज्ञानानन्दहेतवः ।

चित्रमः ।—अतस्त्वं कालिदासम् उद्दिश्य ब्रवीषि । चौरकर्म साधितं तेन
स्नेहाश्रितेन, मन्दभाग्ये !

मंजुभाषिणी ।—कालिदास एव दृतो मया । परन्तु न गहितं सम्भवति
तस्मिन् । त्वमपि भवितव्यं मत्वा क्षमस्व सर्वम् । यदेव भवतोऽ-
भिलाष लब्धम् उज्जयिन्या बहिरेव यास्यामि कुत्रापि ।

चित्रमः ।—(सनिश्वासं सक्तोद्यम्) अत्रैव निर्जनकक्षे स्थानं लभ्येत त्वया ।
परन्तु दुराचारः स प्राप्स्यति वर्षभोग्यं निर्वातनदण्डम् ! काव्या-
लौचनद्रुमस्य अयमपि विपमयः प्रसवः !

मंजुभाषिणी—पितः, श्रुतं कविजनान्—

“संसारविपवृक्षस्य द्वे फले अमृतोपमे ।

काव्यामृतरसाख्यादः संगमः सज्जनैः सह ॥”

परन्तु भवान्—

चित्रमः ।—(सरोपम्) विरम विरम वाचाले विवृतकृचे ! न शक्नोमि श्रोतुं
काव्योपदेशं त्वन्मुखान् ।—

पितृनानन्दयति या हि कन्यका

नन्दिनी सा कथ्यते निरुक्तविहैः ।

कुपुत्री हन्त ननु वंशपाण्डुला

दुस्सदा संजायते चिराय पित्रोः ॥५॥

मूढोऽहं चेन अज्ञानकुलशैले तस्मै विश्वासः स्थापितः । स्वात्मजानपि
नाजानाम् इति मे परमोज्जुनायो दुर्निवारः ।

मंजुभाषिणी ।—तत्र निदेशं शिरसि करोमि । कः खलु भवितव्यं खण्डयितुं
क्षमः ? कालिदासस्य कविप्रतिभायाः स्फुटनं मयैव कृतमिति तेनैव
उक्तम् । तस्य काव्यरचनं व्याहृतं स्यादिति शंका यथा व्यथयते मां
न तथा स्वभाष्यरिष्टम् ।

विक्रमः । अलं वागाडम्बरेण । गच्छ तावद् अन्तःपुरम् । अभ्रुपातेन
प्रायश्चित्तं कुरुष्व पदस्त्रलनस्य स्वयमात् ।

मंजुभाषिणी ।—अंजसा गच्छामि । परन्तु क्रन्दनस्य कुत्र कारणम् ?
निर्वासितोऽपि कालिदासो रचयिष्यत्येव काव्यपुंजम् अपूर्वम् ।

विक्रमः ।—पितु दुःखं न कल्पते तव मनागपि अनुशोकाय ।—दौवारिक !
दौवारिक !

(ततः प्रविराति दौवारिकः),

दौवारिकः ।—विजयतां....

विक्रमः ।—जयवाक्येनालम् । प्रधानामात्यं विज्ञापय यन् मद्राज्ञया वर्षभोग्यं
निर्वासनदण्डं लप्स्यते स्वाधिकारप्रमत्तः कालिदासः ।

दौवारिकः ।—महाकविः.... ?

विक्रमः ।—नास्ति द्वितीयः कालिदासो मद्गृहे । सत्वरं याहि मुख्यामात्य-
समीपम् ।

दौवारिकः ।—(सप्रकम्पम्) यदाज्ञापयति देवः ।

(प्रस्थितः)

विक्रमः ।—हा विप्रलब्ध विक्रम ! हा क्रूरकर्मन् कालिदास ! हा मूढे....

(निष्क्रान्तः)

मंजुभाषिणी ।—पितापि मृशं कष्टं गतः । (रोदिति) (क्षणं विचिन्त्य)
 प्रन्दनं त रोभते । आयातः कालो दृढसङ्कल्पस्य सपञ्चारण्य च । न
 विदुषा स्यान् मंजुभाषिणी काठिन्यव्रता । (गायति) —

मनीषिरितोमणे प्रवासनिकेतने

क्रियतां मे बाञ्छास्मरणम् ।

वियोगदुताराने ददातु दिने दिने

रतिनायः काव्याह्वनम् ।

घराकी वियोगिनी

सती मंजुभाषिणी

ध्रुवोत् नैकयर्षं स्ववैणियन्नम् ।

त्वं हि प्रभो मदीयं भवैकरत्नम् ॥१॥

(अत्र निराकुर्वन्ती निष्क्रान्तां)

इति तृतीयोऽङ्कः

—निर्वासनदण्डं नाम—

(रामगिर्याश्रमे निपण्णः कालिदासः)

कालिदासः ।—निर्वासितस्य मेऽष्टमास्ता गताः तन्मम स्त्रीणीभूता नाश्रम-
कलेक्षात्तथा यथा प्रियाविरहतापेन । काननमूमिरत्र च स्मृतिसंकुला ।

“आरक्तकोटिभिरियं कुसुमैर्नवकन्दलीमलिनार्भैः ।

कोपादन्तर्वाप्से स्मर्यति मां लोचने तस्याः ॥” क१ अ० ॥

(शृणुं विचिन्त्य) परन्तु उज्जयिन्याः कोलाहलाद् दूरमागतस्य मे
काव्यनिर्माणस्य लब्धः पर्याप्तोऽवकाशः । समाप्तप्रायं कुमारसम्भवम् ।
जगतः पित्रोः प्रेमचित्रणम् अतीव दुष्करमेव । मया तु विचारितमेतद्
द्वयोः प्रगल्भस्य क्रमविचारो मानवीयस्य अनुरूपः स्यादिति ।
मनुष्यकल्पना नरलोकप्रतिम् अतिरम्य कथं नु प्रवर्तते ? तथाहि—

“यो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ।”

नूनमहं जाने न कदापि मे रूपयत उमाहरौ मुक्तपक्षकल्पनाया हेतो-

स्तथान्तरंगाद् वर्गनाम् । नाहं सर्वज्ञ ऋषि र्यदमरागां क्रियाकलापम्
अन्नश्चक्षुषा परित्यज्य प्रकृततथ्यं लभेयम् । न च विद्यते पद्ममिन्द्रियं
ज्ञानकारणं मम । धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायाम् अलभ्यं च साक्षात्-
जनस्य कविधर्मवित्तमाश्रय । तथापि मे दृढविश्वातो यदेपा
काव्यारधना प्रीणयिष्यति दुर्गाशुतोपौ भक्तवत्सलौ ।

धर्मस्तु काव्यं मम नास्ति चान्यो

वृत्तै हि कालं कलयाम्यतन्त्रम् ।

गंगोर्मितानै रमते भूषां य-

स्तुष्टः स भूयान् मयि चन्द्रमौलिः ॥५२॥

(विचिन्त्य) देवतात्मा हिमालयो नितराम् आकर्षयति मन्मानसम्
अनुरागमिश्रितेन चमत्कारितेन । नगाधिराजस्य वन्दनमेव कृतमादौ
मया कुमारसम्भवे । न जाने कदा शान्तिं लभेयं तस्य तुषारक्षिप्त्वे
पुण्यासंगे इति । अहो !—

“भागीरथीनिर्गम्य सौकराणा

योडा मुहुः कम्पितदेवदारुः ।

यद्वागुन्विष्टमृगैः किरानै-

रासेज्यते भिन्नरिखण्डिद्वर्धः ॥”क१३॥

(वनः प्रविशति वररुचिः)

कालिदामः ।—वररुचे, अपि सम्पन्ना ते वन्द्यफलमूलमृगया ?

वररुचिः । (सदात्म्यम्) अयं किम् । परन्तु मृगगाशब्देन विशादीभवति
ममान्नेषणस्य दष्टेयमिति मन्ये ।

कालिदासः ।—(सस्मितम्) वाढम् । कौतुकार्थमेव भगितमीदृशम् ।
 मृगयाकारिवन् तु प्रदर्शयसि त्वम् उत्साहं प्रत्युत्पन्नमतित्वं च ।
 तद्दहम् अवदं मृगयार्थी वरगचिरिति । नाभिप्रेतो मया विप्रवरे
 दोषारोपः । भवतु, कीदृशं फलं लब्धं त्वया ? मा फलेषु कदाचन
 इत्यादि महाजनयाक्ये मम मनागविश्वासः सूच्यतेऽत्र । न तु
 अभीप्स्यते श्रद्धाहीनत्वं कदाचन । किं ते पीनोदरा पेटिका
 तित्तिङ्गीयदरिकासदृशैः फूणां फलान्तरै वा ?

वररुचिः ।—(सहास्यम्) वररुचे रुचिरीपशालतरा । जम्बुर-रसाल-पनसैरेव
 परिपूर्णा पर्णपेटिका । अपि सौरभं न लक्ष्यते भयता ?

कालिदासः ।—गन्धविषयेषु न मे सूक्ष्मेन्द्रियशक्तिस्तथा यथा स्यात् श्रयणेंद्रिय-
 प्राद्ववस्तुषु । अपि भूयसी कुशलता तव घ्राणेन्द्रियकर्मणि ?

वररुचिः ।—न तादृशं नैपुण्यं चेत् कथं भवतः पदाकमनुसृत्य रामगिरि-
 मागतः । न केनापि निर्वास्तितोऽहं न च कापि प्रनीक्षते मामुज्जयिन्यां
 पुनर्मिलनाय विरहविधुरा साश्रुनेत्रैकवेगी वाङ्मञ्जुल प्रेम्सी ।

कालिदासः ।—(निश्चम्य) किं वररुचिरपि मामीर्ष्यति भाग्यविमर्दितम् ?
 अहो ! सङ्घा स्मृतिसरण्यागता साभिमाना मञ्जुभाषिणी । चित्रा-
 बलिवद् दृश्यते मानसनेत्रेण प्रियायाः नित्याचरितम् ।

स्मरसि वररुचे किं क्षिप्रशिष्टातटान्ते
 विरलविहरणाया अंविचारं प्रभाते ?

किमुत कुतुकतोपं पुण्डितं नर्मशैलं

स्मरसि च निशि तस्मिन् काव्यचर्चाभिसारम् १२३॥

घरुचिः ।—घाटम् । न घरुचि हृदयहीनः कृतत्रो वा । तथापि नार्हं
कातरतां गतो न च रोदिमि स्वप्नेऽपि विशालावियोगस्य हेतोः ।

कालिदासः ।—सखे, त्वमेव सुखी यतस्ते कामना परिमिता तथामावश्यं ह्यल्पः ।

कामनैव तनुते कनकमृगी
स्वार्चिपा हि कुट्टकं हृदयरमम् ।
कल्पते न दृल्लनाय रभसिनी
तां घृणाति यदि नात्र तु मविमान् ॥५४॥

तरुणवयाश्च त्वं न जानासि अण्ण्यपीडनम् असहनीयम् । परन्तु
मदर्थमेव राजसभाया आनन्दम् आदरं च विहाय बान्धवहीनं
निर्जनं वनान्तमिमम् आश्रितवान् आम्नःकूटसानो ।

घरुचिः ।—न स बन्धुहीनो महाकवि रुद्रात्मा कालिदासो यस्य सखा
गुरुश्च । त्वदर्थं जीवितमपि शक्नोमि त्यक्तुं का कथा राजधानी-
समादरस्य । किमिवोक्तं त्वया कुमारसम्भवे—

“मधुश्च ते मन्मथ साहचर्या-
दसायनुक्तेऽपि सहाय एव ।
समीरणो नोदयिता भवेति
व्यादिश्यते केन हुताशनस्य ॥”क१४॥*

अनादिष्टोऽपि तव सहचरो वरुचिर्लक्ष्मणो यथासीद् रामचन्द्रस्य ।
अहो ! कुमारसम्भवरूपस्य रत्नकोपस्य अहमेव असपन्नो भाण्डारिकः !
अनेन सट्शं काल्यं न भूतं न भविष्यति ।

कालिदासः ।—आनन्दोच्छ्वासस्तव सुवरां तोषयति माम् । परन्तु एतेन

कवीनाम् अन्येषाम् अनादरः कृतो मम च सृष्टिशक्तिरवसिता इति
ज्ञाप्यते व्यञ्जना । प्रशस्तिप्रमत्त, कथं भवति मे काव्यरचनस्य
सूचनाकाल एव सौन्दर्यसृष्टे रूपासंहारः ? अद्यापि त्रीण्येव रचितानि
काव्यानि येषु एकतमं नाटकम् अन्येषु खण्डकाव्यम् अन्यतरम्
महाकाव्यम् । एतेभिरपि परितृप्तस्त्वम् ?

वररुचिः ।—वाङ्म । परन्तु जानामि यद्वावनी शक्तिस्तव बहुन्यपराणि
काव्यानि प्रदास्यति विश्वजनेभ्य इति । निर्वासनकालश्च
अत्रातीतप्रायः ।

कालिदासः ।—(नेपथ्याभिमुखम् अवलोक्य) वररुचे, पश्य पश्य खलु
यप्रक्रीडारतं प्रेक्षणीयगजमिव आश्रिष्टसानुम् अम्बुदम् ! अद्य हि
आपाङ्गस्य प्रथमदिवसे ममान्तर्वाप्सस्य विरहाश्रुरूपेण धारापातो
भविष्यत्येव । (सहसा विचलितम्)—हा मञ्जुभाषिणि ! काव्या-
स्यादकारिणो रात्रयोर्गता हि ते दिवसा परमरमणीयाः ।

यश्चिताः कृन्तृवाञ्छाभि र्दिवसा स्तिमिराञ्जनाः ।

सञ्जाता मम शर्ययौ ज्योत्स्नाहीना अरुन्तुदाः ॥५५॥

वररुचिः ।—न खलु न खलु रोदनं साम्प्रतं, सखे, गतप्रायं यदा निर्वासन-
वर्षम् । विलापश्च धीरम्य गौरयोपमस्य ते नितरां व्यथयति वररुचिम्
अनुचितकर्माणम् । नासीद् युक्तं मया विशालासृते विमन्थनम् ।

कालिदासः ।—न त्वम् अपराध्यसि मे । सखे, मेघालोके मुखिनोऽपि चेतो
भयत्यन्यथावृत्ति किं पुनः कण्ठाश्लेषप्रणयिनि जने दूरस्थे ।

वररुचिः ।—न शक्यामि प्रबोधवचनम् उच्चारयितुम् ।

व्यामोहपन्ने चपलात्मनीह
 प्रबोधवाक्यं वदितुं यतिष्ये ।
 धीरोऽप्युदात्तो यदि भान्यदिग्वः
 स्वयं न जाने किमु सान्त्वनं वा ॥५६॥

यावद्दहम् उदजं गत्वा भोजनव्यवस्थां करोमि ।

(निष्क्रान्तः)

कालिदासः—स्थाने खलु धररुचिना निस्संगः स्थापितोऽहम् । अध्रुपातेन
 हृदयदाहं निर्यापयामि । (तूष्णीं स्थितः)

(क्षणात्पये उद्धाय नेपथ्यं चावलोक्य)—

“आलोकयति पयोदान् प्रचलपुरवातनर्तितशिरः ।

केकागर्भेण शिखी दूरोन्मितेन कण्ठेन ॥”क १५॥

(सहसा)—दूतरूपेणागतो मेघोऽयं सुदर्शनो वारिमेदुरस्र । एनमेव
 प्रियामि साकूतम् उज्जयिनी प्रियासम्भाषणार्थम् ।

(कुटजपुष्पाणि दृष्ट्वा)

कलिनैः कुटजकुसुमै रस्यं रचयित्वा मेघदूतमाह्वये ।

(तथा करोति)

भोः विदुर्नृन्माल जलद ! पुष्करार्त्तकानां भुवनविदिते वंशे जातमयं
 देवराजस्य च कामगतिं वार्तायह स्वमेव । अतो विधिवशाद्
 कन्धुभ्यो विन्तिन्नोऽहं प्रार्थित्वं गत स्वयि । इन्द्रचापचर्चित,
 मन्मथानो चिरशरणं त्वमेव । घनपतिकोपरात्रम्य मे सन्देशम्
 अलकापुरास्थितां प्रेयसीं प्रापय ।

(ध्यानस्य स्तिष्ठति निमीलितनयनः)

“उत्पश्यामि द्रुतमपि सखे मत्प्रियार्थं यियासोः
कालभ्रेपं ककुभसुरभौ पर्वते पर्वते ते ।
शुद्धापांगैः सजलनयनैः स्थागतीकृत्य कैकाः
प्रत्युद्घातः कथमपि भवान् गन्तुमाशु व्यवस्येत् ॥”क १६॥*

(ततः प्रविशति वररुचिः)

कालिदासः ।—(स्वगतम्) कथिसन्व जीमूत, त्वय्युपनीते कुवेरनगर्भां
मन्त्रिकेतनं यदि मे दयिता लब्धस्वप्नसुखा स्यान्, तन्नूतं तन्नित-
विमुक्तो याममात्रं प्रतीक्षाम्य । अतः सरं स्वजलकणिकारीतलेन समोरेण
तामुत्थाप्य यच्छ तस्यै मत्कथितं सन्देशम् ।

“तामायुष्मन् मम च वचनादात्मनश्चोपकर्तुं
प्र या एषं तव सहचरो रामगिर्याश्रमस्थः ।
अव्यापन्नः कुशलमवले पृच्छति त्वां वियुक्तः
पूर्वाभाष्यं मुलभविषदां प्राणिनामेतदेव ॥”क १७॥*

वररुचिः ।—कष्टं भोः । वन्धुर्मे तन्मयः सन् विलपति ।

कालिदासः ।—(स्वगतम्)—

“शब्दाख्येयं यदपि किल ते यः सखीनां पुरस्तान्
कर्णे लोलः कथयितुमभूदाननस्पर्शलोभान् ।
सोऽतिक्रान्तः श्वणविषयं लोचनाभ्यामदृश्यस्-
तामुत्कण्ठाविरचितपदं मन्मुखेनेदमाह ॥”क १८॥*

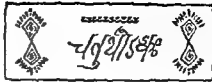
वररुचिः ।—(स्वगतम्) संयोगो हि वियोगस्य संभूचयति सम्भवम् ।
 विरहेणापि परिर्यते पुनर्मिलनस्य दीतोद्भासः । इदृशस्य महाकवे-
 र्विप्रयोग-विपादे च बीजाङ्कुरवन् तिष्ठति सम्भावना नवतरकाव्यस्यैव ।
 आदिकाव्यस्यापि जन्मासीत् किल वाल्मीकिः क्रौञ्चीकन्दनकान्तस्य
 महति चेतसि हिमाद्रिस्नेहच्छायाश्रितस्य । दुर्लभं खलु सुखं जगति
 परन्तु न शोकः साम्प्रतं तस्य हेतोरेव ।

मुखे गते सुलभपदं महीतले
 न धीमता लघुमतिभिस्तु नन्द्यते ।
 दुरासदे भवति महाजनैरपि
 प्रलाप्यते किमपि मनोत्वाचनैः ॥६७॥

कालिदासः ।—(स्वप्नो भूत्वा) सखे वररुचे, आत्मानं विसृज्यवानहं क्षणम् ।
 मनसा विशालाम् उपेत्य प्रेयसी मदीयां प्राभापे श्रेष्ठै-
 र्मन्दाक्रान्ताब्जान्दसैः ।

वररुचिः ।—एतेन भवतः क्लेशोपशमो जातः । अथ तूर्णमेव मन्दाक्रान्ता-
 वृत्तेन काव्यमनवद्यं रचयतु सर्वार्थम् ।

कालिदासः ।—तथ्यमुक्तं त्वया । अद्यैव काव्यरचनम् आरभे, हितप्रिय-
 वादिन् ! राजराजस्य अनुचरः कश्चिद् यक्षः प्रतिनिधिर्मे भविष्यति ।
 उज्जयिन्याः पदं प्राप्स्यते कुङ्करोर्यालकया कल्पलोकेनेव । परन्तु
 पथिमध्ये उज्जयिनो च चक्रपथेनापि अभ्रदूतेन दृष्टव्या । सखे, महद्
 दुःखमेव महाकाव्यस्य भवेत् प्रभवः एषा चिरन्तनी रीतिरिति
 प्रतिभासि मे ।—

हर्षमात्रं न क्वापि कल्यते निश्चयेसकामिनां प्रपञ्चनिवृत्तये ;
कुत्र सृष्टं फल्गोश्च फेल्गान् कल्याणकर्मिणरं रसेप्सुनिकरम् ।...

वररुचिः ।—....

तौष्टुःखं फारुण्यहेतुकं स्फूर्तं यदि मानसे महात्मनन्तु कथं ;
निन्त्ययः स्यान् काव्यामृतभरो वाल्मीकिमुखाद्यया विनिर्गतदच पुरा ॥५८॥

(विहस्य) समचिन्तना हि महामतत्काः ! सयापि मनसि भाषितम्
इदममेव क्षणपूर्वम् ।

कालिदासः ।—अथ किम् । परन्तु परिहासञ्चलेनापि नात्मानम् उपहसितु-
मर्हसि । ॥ खलु दीनमानसः प्रेमपीयूषपूर्णाचित्तो वररुचिः । वररुचि-
यन् भयन्मु सर्वयन्मुपु अमराक्षण्डलं धारयित्यति वसुन्धरा ।

सगो रम्यः क्व भवति सखे कुत्र वा तनूप्रतीपो
मर्त्ये मृतं त्रिदिवमनिशं नारकाश्चेह वृत्ताः ।
मर्मस्थानि दहति मनुजान् रौरवेर्पात्रितान् हि
पुण्यप्रीति र्जनयति दिवदचारमग्नैव कान्तिम् ॥५९॥

वररुचिः ।—प्रपिणममृतं मुमधुरवचमा ! प्रीतोऽस्मि भूयिष्ठम् अमृतस्यन्देनैव ।
आवयोराहारकालः समायातः । आगच्छतु सखिप्रियस्तावन्
क्षुण्णिवृत्तये ।

कालिदासः ।—कथं गता मे क्षुधा यावन् काव्यरचनातृष्णा मां वाधते ! नाहारं
करिष्यामि अद्य । याहि त्वमेकाकी भोजनाय । एष ते बान्धवस्या-
नुरोधो वर्ययसदच निर्देशः ।

वररुचिः ।—यथा निद्रिष्टोऽहं तथा करोमि । (निष्क्रान्तः)

कालिदासः ।—नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रन्तेमिक्रभेग । दुःखं विना न
केनापि सुखमत्र लभ्यते । विरहपीडितस्य मे कदा तु सुखलाभो
भवेत् दिष्ट्या !

(ततः प्रविशति सानुमती)

कालिदासः ।—(सस्मितम्)

आगच्छ वरदे देवि सानुमति सुलोचने !
दृत्तेनानुष्टुभा कुर्वे रूपस्य तव कीर्तनम् ॥६०॥

सानुमती ।—(सभ्रभंगम्) कथं दीनां माम् उपहसति भवान् ? नाहं धर्यदा
देवी परन्तु कृपाकणाकामा शैलदुहिता । आगताहं भवन्तं नमितुं
वाणीसुतमुवाच काव्यविन्दुम् आस्वादयितुम् ।

कालिदासः ।—कदा प्रभृति हृदयसि मन्मुखसम्यन्वानि वमन्ति ?

सानुमती ।—(लज्जा नाटयति) द्वयर्थकं वाक्यं कथं विधीयते ? पुण्यापर-
निस्तृतं काव्यरसमेव पातुमिच्छामि न तु किञ्चिद् अन्यत्
निगूढम् ।

कालिदासः ।—(आत्मागतम्) शुद्धान्तदुर्लभम् इदं वचस्तु परमसरलाया
आरण्यक्याः । (प्रकाशम्) वरानने, सनदि ते रसनृपा काम्यास्वादेन
तर्पिष्यते । नवं काव्यं रचयामि अत्रैव ।

सानुमती ।—कीदृशं काव्यं, महाकवे ? किं कुमारमम्भवत् अन्वदपि
महाकाव्यम् ।

कालिदासः ।—न महाकाव्यं परन्तु खण्डकाव्यं मन्दाक्रान्तावृत्तेन । स्त्रील-

मन्दगतिस्तत्र प्रेरणां दास्यति मे । याम्यति मेघदूतो वार्तावहरूपेण
गुह्यकपुरीम् अलकां नाम ।

सानुमती ।—कथंकारं नु सन्देशं वक्ष्यति चिराजीवो नरवाच्यवंचितश्च
तोयदः ? गोरेषा वंचितेव प्रतिभाति मे, आर्य !

कालिदासः ।—नानृतम् उच्यते सानुमत्या । क्व खलु धूमज्योतिसलिलमस्तां
सन्तिपातो मेघः क्व च पटुकरणप्राणिभिः प्राणणीयाः संवादायाः ।
परन्तु न क्षायते त्वया अनाप्तप्रेम्णा तरुण्या यद् विरहविधुरा जनाः
चेतनाचेतनेषु प्रकृतिकृपणा भवन्त्येव ।

सानुमती ।—नाहमद्यापि वालिकानभिज्ञा रमणी तु उद्विन्नयौवना । भवतु,
अपि विरहतापम् आत्मनः श्लोकं निराकरिष्यति भवान् ? नाहं
भाम्यहीना भवते लेशमात्रमपि चित्तोद्भासं दातुं शक्ता ।

कालिदासः ।—कथमेतत्, सानुमति लोचनलोभने ! न केवलमात्मनः परन्तु
निखिलनराणां वियोगिनां वैकुण्ठ्यं प्रकाशयामि कुवेरानुचरस्य
साहायकेन । शाश्वती वार्ता भविष्यत्येषा प्रोषितमर्तुकार्या ।

सानुमती ।—चातुरी नाधिगता मया न शक्नोम्यनः अपरेषां चतुरवाक्याना-
मर्थं ग्रहीतुम् ।—

न जाने यौवनं नीतापि शैलजा
खलानां चातुरीं छद्मानि वै तथा ।
वचांसि व्यञ्जनाग्राहानि सर्वथा
कथं वा मन्मनो भुञ्जीत वाङ्मुने ॥६१॥

कालिदासः ।—नैषा चातुरी अन्तर्भावप्रकाशिका । किं न जानासि कविजने

हि अन्येषाम् अनुभूतिं प्रकटयति कल्पनाम् अवलम्ब्य इति । यो हि मानसान्तरं विविश्य तद्वाचनाम् आत्मीयां करोति स्वानुभूतिवशं तां वाङ्मयीं कर्तुं श्मः स एव रसिकानां चित्तेषु जनयति अनुभूति-भावम् । हृदयान्तरप्रतिबिम्बजनकत्वं हि प्रेम सत्प्रकाशनं च कवित्वमेव ।

पञ्चाभ्यां कल्पनायाः प्रविशति सखु यो भिन्नहृदयं
स्वीकर्तुं चापि शक्तः सः सः सः सः सः सः सः सः सः सः
सञ्जातैर्वाङ्मयैर्वै रसकरलसितैस्तैरनुभवैः
काव्यं सृष्टं कविश्च प्रणयमुखरितश्चौरकृतकः ॥६२॥

(सहास्यम्) कविस्तु भावचौर एव ।

सानुमती ।—(तिक्तहास्यं हसित्वा) जानेऽहम् ईदृशेन तत्करमुख्येन हृदयं मे हृतम् अनवहिताया इति । रिक्ताहं प्रवंचिता च भाग्यमविता । को नु धर्माधिकारिकः शास्ति तथावित् परुषपुरुषम् ?

फाल्गुनासः ।—सानुमतिः कूरवदे ! नापहतं केनापि ते चित्तम् । परन्तु कदापि चेन् त्वया किञ्चिद् उपहतं तन्नूनं प्रत्यर्पितं सन्नद्धम् । कुमार-सम्भवं महाकाव्ये हरनर्मसखीरूपेण मया त्वमेव ।

सानुमती।—शान्तं पापम् । तुच्छा मानवी न कदाप्यहं जगद्वन्या
तुलनीया । परन्तु प्रणययाचमाना स्थूलदेहधारिणी न यास्याम्यहं
काव्यादर्शत्वाद् लेशमात्रेणापि परिनोपम् । प्रेम्णः प्रतिदानं प्रेम एव
न तु निगूढोपहास इति मन्ये मन्दधीरहम् ।

कालिदासः।—मुचरिते, न जातु उच्छिष्टम् उपयुज्यते उपहारत्वाय । यद्वर्षितम्
अन्वत्यै तन्न भदधीनम् । पुष्पचापादपि निश्चितः शरो नायाति
पुन ज्यासंयोगाय । विपादस्यातो विद्यते न कारणं न च दोषारोपस्य ।
सर्वथा क्षमाहो ज्यम् अनाचरितगर्हितो जनः ।

सानुमती।—कथं तत् त्वया प्रश्रयो दत्त रिचरेण ? कथं च दर्शितानि
विविधानि स्नेहचिह्नानि ? कथं न वारितं मदागमनम् उपसि सायं
च ? किमर्थं भाषिताहं गद्गदेन वचसा पुष्पवीथिकासु तथा
निभृतदरीषु शैलशिखरेषु निर्जनवर्त्मसु च ? कस्य कृते च सृष्टा
मच्चूर्णकुन्तला दत्तानि च कवरे काञ्चनकोरकाणि कम्पितकरेण ?
फीटशामिदम् आचरितं काव्यकीविदरत्नस्य ? अंकुरावस्थायां विनष्टे
मति प्रणयप्रसूने न सम्भवति कर्कशकरम्पशौ न च वध्वनदाहताय ?
को भाषयति मामकं परितापं केन च निर्व्याप्यते क्लेशतुपानलस्तुपार-
शीतलेन हस्तेन ? आदौ ज्वालाहिते पश्चाद्वहेलिते समानुरागे
नृशंसत्वमेव प्रकटितं त्वया । का हानिः कृता मया त्वदीया
यद्दहम् इत्थं विप्रलब्धा विप्रकृता च ? अपि त्वं श्लोकमन्यं
रचयित्वा मां सान्त्वयितुम् उपक्रमसे काव्यविदपिनश्च नवनरफलं
प्रदर्शयसि ?—

हि अन्येषाम् अनुभूतिं प्रकटयति कल्पनाम् अवलम्ब्य इति ? यो हि मानसान्तरं विविश्य तद्भावनाम् आत्मीयां करोति स्वानुभूतिप्रवृत्ता वाङ्मयीं कर्तुं क्षमः स एव रसिकानां चित्तेषु जनयति जनुरूप-भायम् । हृदयान्तरप्रतिबिम्बजनकत्वं हि प्रेम तन्प्रकारानं च कवित्वमेव ।

पञ्चाभ्यां कल्पनायाः प्रविराति खलु यो भिन्नहृदयं
स्वीकर्तुं चापि शक्तः सऽनुभवचयं मूकलपितम् ।
सञ्जातौ र्धाङ्मयौ वै रसकरलसितौ स्तैरनुभवैः
काव्यं सृष्टं कविश्च प्रणयमुखरितश्चौरकृतकः ॥६२॥

(सहाय्यम्) कविस्तु भावचौर एव ।

सानुमती ।—(तित्कहास्यं हसित्वा) जानेऽहम् ईदृशेन तत्करमुख्येन हृदयं मे हृतम् अनवहिताया इति । रिक्ताहं प्रवंचिता च भाग्यमदिता । को तु धर्माधिकारिकः शास्ति तथाविधं परूपपुरुषम् ?

कालिदासः ।—सानुमतिः क्रूरं वदे ! नावदत्तं केनापि ते चित्तम् । परन्तु कदापि चेन् त्वया किञ्चिद् उपहृतं तन्नूनं प्रत्यर्पितं सन्नद्धम् । पुनर-सम्भवं महाकाव्ये हर्नर्मसखोरूपेण हि चित्रिता मया त्वमेव ।—

“लप्रद्विरेफं परिभूय पद्मं
समेघलेखं शशिनिश्च विम्वम् ।
तदाननश्रीलकैः प्रसिद्धै-
रिचच्छेद सादृश्यकथाप्रसङ्गम् ॥”क १६॥*

सानुमती ।—शान्तं पापम् । तुच्छा मानवी न कदाप्यहं जगदम्बया
तुलनीया । परन्तु प्रणययाचमाना स्थूलदेहधारिणी न यास्याम्यहं
काव्यादर्शत्वाद् ह्यस्माद्रेणापि परितोपम् । प्रेम्णः प्रतिदानं प्रेम एव
न तु निगूढोपहास इति मन्ये मन्दधीरहम् ।

कालिदासः ।—सुचरिते, न जातु उच्छिष्टम् उपयुज्यते उपहारत्वाय । यद्वर्षितम्
अन्यस्यै तन्न मदधीनम् । पुष्पचापादपि निश्चितः शरो नायाति
पुन ज्यासंयोगाय । विषादस्यातो विद्यते न कारणं न च दोषारोपस्य ।
सर्था श्रमाहोऽयम् अनाचरितगर्हितो जनः ।

सानुमती ।—कथं तत् त्वया प्रश्रयो दत्त द्विचरेण ? कथं च दर्शितानि
विविधानि स्नेहचिह्नानि ? कथं न वारितं मदागमनम् उपसि सायं
च ? किमर्थं भाषिताहं गद्गदेन वचसा पुष्पवीथिकासु तथा
निभृतदरीषु शैलशिखरेषु निर्जनवर्त्मसु च ? कस्य कृते च सृष्टा
मच्चूर्णकुन्तला दत्तानि च कवरे कांचनकोरकाणि कम्पितकरेण ?
फीटरामिदम् आचरितं काव्यकीचिद्व्रत्तस्य ? अंकुरावस्थायां विनष्टे
मति प्रणयप्रसूने न सम्भवति कर्कशकरस्पर्शो न च वचनदाहतापः ।
को माषयति मामर्कं परितापं केन च निर्व्याप्यते क्लेशस्तुपानलम्बुपार-
शीतलेन हस्तेन ? आदौ ज्वाहिते पश्चाद्वह्नेलिते ममानुरागे
नृशंसत्वमेव प्रकटितं त्वया । का हानिः कृता मया त्वदीया
यदहम् इत्थं विप्रलब्धा विप्रकृता च ? अपि त्वं श्लोकमन्यं
रचयित्वा मां सान्त्वयितुम् उपक्रमसे काव्यविटपिन्ध्व नवनरफलं
प्रदर्शयसि ?—

रक्ष मां रक्ष पवित्रचारिणीं
 पुण्यपोषाय छलात्मशासक
 (साध्यसापन्नां हि) आर्यस्य मामुचितकारिणीम् ॥६५॥
 (गायन्त्येव निष्क्रान्ता)

कालिदासः ।—अनार्यं नूनं कृतं मया यदेतां वनयालाम् ईदृशाम् अपीडयम् ।
 भाग्यं फलति सर्वत्र न विद्या न च पौरुषम् ! तथापि—

चक्रम्यन्ते जलदसरसि हंसा रम्यं
 पत्रं चांशु नभसि लसति सौमिनिन्याः ।
 इन्दोः शृङ्गं विषसति खलु कान्त्या जिह्वं
 प्रेम्णः क्रान्तिः किमिव हि कुटिला कामिनिन्याः ॥६६॥

हृदयव्यापारेषु नारीणां शिखारिक्तपदुत्वं प्रदर्शितमधुना सरलचित्तया
 शैलाङ्गनया अपि । परन्तु किमत्र चित्रम् ? मानसराज्ये मनोभयस्य
 प्रभुत्वम् एकातपत्रमेव ।—

त्वमसि निखिलपा मदन मनसिज
 जयसि युवमनो नयनजघनुषा ।
 विशिखकृत्क्रिणो हसति मिफरुपा
 किमपि निपुणता हृदयणमृजः ॥६७॥

(ध्यात्वा)—हा मञ्जुभाषिणि, न जाने कीदृशीम् अवस्थां गता त्वम्
 आपादमासे अधुनेति । प्रियतमे !

आगते माधवे कूजनं श्रोतुकामाऽवला प्रायशः
कम्पतेऽप्याशया स्यामलामो विहंगो यदा दृश्यते ।
कीदृशं लभ्यते श्रोत्रयो वां हृदो वा तथा मुग्धया
मोदनं यद्यहो रौनि तारस्यरं कर्कशः काकलः ॥६३॥

कालिदासः ।—अविचारः खलु कुनो मां प्रति ।—

स्थानकालपात्रभेदं नो जानाति मन्मथो
वश्यतां कथं नु नेप्यासि प्रेमातमानसम् ।
को हि प्रस्तरेण शक्नोति म्रोतांसि दाधितुं
रंहसा प्रयाति रेवासौ वातोर्मिका यदा ॥६४॥

अपि विरमवचनेन प्रीतिरभविष्यद् आदितस्तव ! आत्मन
स्तारुण्यं लावण्यं च अपालम्भस्य न तु बन्धुजनाद् विताडितं
कालिदासम् ।

सानुमनी ।—कथं त्वां तर्केण पराजेतु शक्नोते विद्याहीनेयम् अचला ! धिष्ट
मम निष्कलशोवनं धिक् च मे निष्ठुरनियतिम् ! (गायति)—

हन्ति हा हन्त अनम्बवारिणी
तीक्ष्णवर्णनेन वनान्तचारिणी
यूथहीनां सारंगामेव निःकलजालकः ।
प्राग्गन्तव्य भवेन रोदनं
यं मृत्वा तु कृतं धनुर्धनं
कुत्र यानो मन्दापीडः स दोनजनपालकः ।

रक्ष मां रक्ष पवित्रचारिणी
 पुण्यपोषाय छलात्मशासक
 (साध्यापन्नां हि) त्रायस्य मामुचितकारिणीम् ॥६५॥
 (गायन्त्येव निष्क्रान्ता)

कालिदासः ।—अनायं नूनं कृणं मया यदेतां वनयालाम् ईदृशाम् अपीडयम् ।
 भाग्यं फलति सर्वत्र न विद्या न च पौरुषम् । तथापि—

चक्रम्यन्ते जलदसरसि हंसा रम्यं
 यत्रं चांशु नैभसि लसति सौधामिन्याः ।
 इन्द्रोः शृङ्गं विकसति खलु कान्त्या जिह्वं
 त्रेमूणः क्रान्तिः किमिव हि कुटिला कामिन्याः ॥६६॥

हृदयव्यापारेषु नारीणां शिञ्जारिक्तपदुत्वं प्रदर्शितमधुना सरलचित्तया
 शैलाङ्गनया अपि । परन्तु किमत्र चित्रम् ? मानसराज्ये मनोभवस्य
 प्रभुत्वम् एकातपत्रमेव ।—

त्यमसि निखिलपा मदन मनसिज
 अयसि युवमनो नयनजघनुषा ।
 विशिखकृत्किणो हसति मिफरुपा
 किमपि निपुणता हृदयरणभृजः ॥६७॥

(ध्यात्वा)—हा मञ्जुभाषिणि, न जाने कीदृशीम् अवस्थां गता त्वम्
 आपादभासे अधुनेति । प्रियतमे !

“शापान्तो मे भुजगशयनादुत्थिते शार्ङ्गपागौ
 शेषान् मातान् गमय चतुरो लोचने मीलयित्वा ।
 पश्चादावां विरहगगिनं तं तमात्माभिलाषं
 निर्वेक्ष्यावः परिणतशरवन्निद्रासु क्षरासु ॥”क २०॥*

(निष्क्रान्तः)

—इति चतुर्थोऽङ्कः—

रामगिरिवासो नाम

(सप्तभासद् विप्रत्मादित्यः)

वन्दिनः ।—(गायन्ति)—

जयतु जयतु विक्रमनृपतिः
 धराधिपतिः !
 समरनिपुणोऽरिशासनः
 धृतशरासनः
 विराजते रविममो विक्रमे ।
 जयतु हि शरणागतजनकः
 यथा जनकः
 कविजनसखो यरौधनः
 शशकलाञ्छनः
 जयाय य स्त्रिभुवनं चक्रमे ।
 जयतु मुनिनन्दितो गुणिवन्दितो
 मनुजरंजनो दनुजरंजनः सुरतिः !
 चिरायुषा रम्यतां कृपात्मना गृह्यतां
 कृताञ्जलि रेपा प्रणतिः ॥६८॥
 (निष्क्रान्ताः)

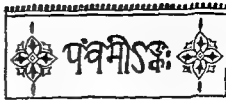

विक्रमः ।—(सनिःश्वासम्) अतीतं कालिदासस्य निर्वासनगमनदिनाद्
वर्षमेकम् । यदा सोऽत्र विराजते स्म तदा खलु राजसभा कविगुञ्जितेन
भ्रमरैर्मधुचक्रवत् मुखरिता आस्त । अधुना तु मूकीभूतप्रायाः कवयों
विपण्णाश्च तिष्ठन्ति सर्वे पण्डिताः । अहो ! एकस्य हि कविरत्नस्य
अभावात् सान्द्रतमसावृता जाता सभामण्डली चन्द्रदीनं यथा
सतारकमपि आकाशम् । गतानि तान्यस्माकम् आनन्दपूरितानि
दिनानि जीवनं च वञ्चितं काव्यमुधारसास्यादनात् ।

न चकास्ति विदम्बित-काव्यरुचि-
र्न च भाति मनागपि रत्नसभा ।
कविना हि गतेन तु पुण्यगिरिं
क्व नु हन्त हतं मम चित्तरत्नम् ॥६६॥

विदूषकः ।—सखे, भवता एकस्य हि रत्नस्य पस्थानं गदितं परन्तु वररुचिरं
कालिदासेन सह उज्जयिनीं तस्याज ।

विक्रमः ।—सत्यमुक्तं त्वया । अपि तु, मन्दारक, राहुमस्ते तपने प्रहणकाले
केन खलु चन्द्रस्यापि अभावः स्वयां तारकाणां च उपस्थितिर्लक्ष्येते ?
तथाप्यहं नितरामेष प्रीनोऽस्मि कालिदासेन साधं वररुचे र्गमनेन ।
सम्पदि विपदि च यः सहायो भवति स खलु सखा समप्रागः ।
तयोः सौहार्दमतीव चित्तप्राप्ति ।

राजद्वारं निवसति यदा कालिदासः कवीन्द्र-
 न्तस्य दुःप्रत्या विलसति सभा विक्रमाङ्कस्य जोषम् ।
 धन्युस्तस्य प्रियवररुचि द्वौ पहीनो रसज्ञः
 सख्यं रम्यं समद्वययो दुर्लभं मर्त्यधाम्नि ॥७०॥

विदूषकः ।—तथापि द्वौ निषांसिनौ नियतिकूरतया ।

विक्रमः ।—काटिन्यम् आश्रितं मया तत्काले । अत्र च मे प्रियदुहिता
 मंजुभाषिणी यौवनेऽपि सर्वामराणि अपास्य वैराग्यशोभि कापायं
 घृतयती । मलिनं घटनमलिनं तस्याः भृशं व्यथयति मे कृत्स्नद्वयम् ।
 तथापि न मन्ये मदाचरणं विचारमूढमासीद् इति ।

यथा कीटकैस्तु प्रभिन्नेऽप्रविन्दं
 न देवार्चनार्या गृहीतं तदहं ।
 अपत्ये प्रयाते तथा दौर्मनस्यं
 परित्यज्यते तन् सद्गुर्येण पित्रा ॥७१॥

क्षपणकः ।— यदापि न भवता नयाधीशेन कृतोऽन्वायः । आत्मनः कर्मणः
 फलं सर्वैरुपभोक्तुं युज्यते ।

धन्यन्तरिः ।—अथ किम् । अपि तु कालिदासविरहेण भवतो हृदये जाता आधि-
 रेव । नैषा आयुर्वृद्धिकारिका । अतो विस्मरणम् आश्रयतां, महाराज !

विक्रमः ।—तदात्मानमपि विस्मरेयम् ।

विदूषकः ।—मोदकादीनां मिष्टान्नानां महामोजो यदि आयोज्यते तन्महा-
 राजस्य मनो विषयान्तरे मग्नो भवेत् । रसनामोदश्च रसत्वेन चित्तं
 नितरां प्रीत्या सन्तापनाशाय प्रभवति ।

विक्रमः ।—यो वै वैद्यः स वै आरोग्यकल्पः ! अपि तु विपयेऽस्मिन् वैद्य-
राजेन धन्वन्तरिणा किं निदानं विधीयते ?

धन्वन्तरिः ।—न खलु मोदकाशनम् । महामनसे न तथा रोचन्ते मोदकानि
यथा मन्दारकाय नामौदरिकाय । विसृष्टशस्ययोगः संघट्टमेव जनयति
स्वास्थ्यहानिं चावाञ्छनीयम् । परन्तु मृगया दिग्विजयो वा नूनं
करिष्यति हृदयविनोदम् आधिनाशं च । अपि च—

राजन्वानां प्रमोदाय चार्तिनाशाय शर्मदः ।

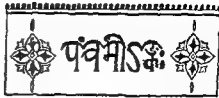
विग्रहो नितरां श्रेयान् मृगयादेरिति स्मृतेः ॥५२॥

विक्रमः ।—नाहमधुना उत्सहे मृगयाव्यसनाय । तद् दिग्विजययात्रैव सूच्यते
सर्वथा ।

क्षपणकः ।—उभयं तु प्राणिनाशकारकम् । अतः कृपार्गवेन विक्रमाकैंग
परिहार्यं मन्ये । अपि च मानयवधात् पशुहननं वरम् ।

अमरसिंहः ।—कथमेतद् उच्यते ? प्रबलपराक्रमो विक्रमादित्यो नाद्यापि
सन्त्यासम् अवलम्बितवान् । चिरं चेत् तरवारिः कोपवद्वृत्तिष्ठेत्
तत्तस्य धारा मालिन्दमेति । अरातिवेष्टितश्च अवन्तिदेशोऽयम् ।
विशाखपुरी राजधानी तथा रिपुचरैः समाकीर्णं मक्षिकाभि र्यथात्र-
फलं सुपक्वम् । घमां हवे शत्रुनिघ्नं परमपुण्याय कल्पते न तु कल्मष-
कर्मणे । अतोऽहं ब्रवीमि राजेन्द्रेण दिग्विजयाभिधानम् एव
व्रियतामिति ।

वराहमिहिरः ।—साधु साधु अमरसिंह शौर्यकेशरिन् ! दैवमनुकुलम् इदानीं
विक्रमं प्रति, पौरुषं च तम् आजन्मन आश्रितम् । दैवपौरुषेययो-

मणिकांचनयोगे सति को बाधते नु उज्जयिनीदैवताम् ? दिग्विजय-
परिक्रमा नूनं शुभं विजयं च दास्यति । नास्त्यत्र सन्देहलेशोऽपि ।

विक्रमः ।—सेनापते धीरसेन, तत् क्रियतां सत्वरं पर्याप्तम् आयोजनं
रणयात्रायाः ।

सेनापतिः ।—यदाहापयति देवः । शरत्कालः समायातो यो युद्धाभियानाय
प्रशस्तः । पूर्णव्यवस्थां करोम्यंजसा चतुरंगसेनाभिः । दिग्विजये
समाहिते यास्यति श्रीमन्महाराजो राजचक्रवर्तित्यम् । मन्त्रये शीघ्रं
रणविशारदः साकम् । सर्वत्र विजयतां विक्रमधर्मां विक्रमार्कः !

(निष्क्रान्तः)

शङ्कुः ।—रत्नाकरो विक्रमो न तु केवलं कविजनानाम् आश्रयः शूरसेनान्यामेव
च नेता । कः शक्यति तं वारयितुं महाघोरे विग्रहे अनीकिनीवेष्टितमपि ?

अवन्तिकानाथो रत्नकण्ठो हुजंयविक्रमार्को

रणार्गनं यावत् सम्प्रयातो दीप्तमयूखमालः ।

विलीयते तायन्नूनमार्जो द्राङ् मृगतुण्णिकावत्

प्रलम्बिता छाया व्यूहरूपा शत्रुदलैः करालैः ॥७३॥

घटकरंरः ।—दिग्विजयान्ते राजसूयकृतुं किं करिष्यति राजाधिराजः ?

वेतालभट्टः ।—अश्वमेध एव न तु राजसूयः क्रियेत विजयानन्तरम् । यज्ञाश्वो
यास्यति सर्वासु दिक्षु । यस्तु वाजिनम् अवरोत्स्यति स एव समूलघातं
हन्तिष्यते प्रचण्डाहवे । अश्वे च राजधानीं प्रत्यायाते यज्ञोज्जुप्रातव्यः ।

(ततः प्रविशति वररुचिः)

वररुचिः ।—अग्निवाद्ये राजचक्रवर्तिनम् । जयतु कविजनवल्लभः !

विक्रमः ।—भोः वररुचे ! अपि ते कुशलम् ? दैवप्रेरितोऽसि एव त्वमधुना ।

कुत्र खलु तिष्ठति सखा ते महाकविः कालिदासः ?

वररुचिः ।—अपि महाराजः स्मरति कविश्रेष्ठं निर्वासनदण्डितम् ? दण्डकाले
दिष्ट्यातिक्रान्ते पुनरागतं स्तम्भवान् विशालानगरीं सौजन्द्यविशालाम् ।
तिष्ठति रहसि स दीनकुटिरे काव्यरचनलितः ।—

निर्वासनान्ते प्रत्येति दीर्णहृदयो राजते चोज्जयिन्याम्

अज्ञातवासं स्तस्यात्र पर्णकुटिरे पेशलातिथ्यशीले ।

विस्मर्यतेऽहो वित्तेश्वरस्य महती क्रूरा चित्तदीना

दृष्ट्वा महत्त्वं रिक्ताश्रितं चिरधृतौ मालवानां नगर्याम् ॥७४॥

विक्रमः ।—कथमेतत्, वररुचे ! मालवाधिपो न कदापि कार्पण्यदोषोपहतः ।
यद् भटिति यद् कुत्र विराजते कविप्रवरः । इच्छामि तं संयातु-
मद्यैव ।

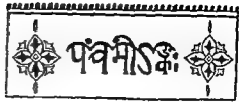
वररुचिः ।—न प्रकाशितव्या मया तदावासवार्ता विना तस्यैधानुमतिम् ।

विक्रमः ।—नेदं । युज्यते त्वयि, वररुचे, नित्यप्रियकारिन् ! अयमहम्
उज्जयिनीपतिं शदिशमि त्वा तदवस्थानोदन्तदानाय । न पाल्यते
ममाक्ष मांकेन रत्नेनापि ?

वररुचिः ।—प्रजायत्सल, भवतैव विहितमेतद् यत् सर्वेऽपि स्वसद्गुणानि स्वच्छन्दं
स्थातुं शक्नुवन्ति । कुत्रावसरो नियमलंघनस्य येन केनापि का कथा
पुनः स्वयं नियन्तुरेव ?

नियमलंघनं कर्तुं नियन्ता चेद् व्यवस्यति ।

धर्मस्य केननं केन मन्यते रथलाङ्गम् ॥७५॥

विक्रमः ।—अतिव्रमाश्च सन्ति निखिलनियमानां प्रमाणीक्रियन्ते च ते तैरेव । परन्तु न जानु काङ्क्ष्यते मया तद्वार्ता तन्प्रीडनाय अपि च संवर्धनाय हि । अतः खलु ममानुरोवः पालनीय एव ।

वररुचिः ।—अत्र विषये कालिदासस्यैव अभिमतं लक्षणीयम् । शिरसि धारयामि तवादेशं सदैव । न कुप्यतां मह्यं महाराजेन नीतिज्ञेन इति मे सनिर्धन्वोऽनुरोवः ।

विक्रमः ।—न जानासि किं यन्मम चरा भ्रमन्ति सर्वत्र रात्रिन्दिवं संवादा-
हरणाय ?

निगूढतमानपि सन्देशचयान् विमूढ

कर्णोजपा मे सर्वत्र गन्तुकामाः ।

प्रवानसमाः खलु सौगन्ध्यमिवाहरन्ति

कुत्राधिरोते गुप्तः स राजदृष्टेः ॥७६॥

परन्तु तवापचेष्टनं नियमम् असाम्प्रतम् ।

वररुचिः ।—किं करिष्यसि महाकवे र्वात्तया ? स खलु काव्यरचनमग्रे वाद्यज्ञानरहितश्च । अपि च न रोचते तस्मै राजानुग्रहः ।

सूर्यभासा दिनं यद् गतं चन्द्रसीरध्वनं

वर्षगात्रं तथा पुष्कलं सेन्द्रचापाभिनम् ।

दुःस्वसान्द्रं तमो हन्यते येन चित्तांशुना

चन्द्रकान्त्यै न वाञ्छा तयोः स्वाम्नवे वा न वा ॥७७॥

क्षम्यताम् एष वचनोच्छ्वासः । नाभिप्रेतो भवन्तं प्रति स्तोत्रेणापि अनादरः ।

विक्रमः ।—निष्कलङ्गं गद्दितं च वाक्यमिदम् । अप्येतन् तव स्ववाच्यम् उत
त्वन्मुखेन कालिदासभणितम् ?

वररुचिः ।—रूढा वाङ् न भवेत् कदापि कालिदासस्य न च तेनायमन्यते
भवान् । मन्मुखाच्च महता दुःखेनैव स्फूर्तम् एतादृशं वचनम् ।
नेष्यते कदापि मया रत्नाश्रयस्य विगर्हणम् ।

विक्रमः ।—सम रोषामिष्वच परमविपादान् मन्दीभूतो नोचेत्...

वररुचिः ।—अनुत्तरोऽहं भूयिष्ठः, महाराज दाक्षिण्यभूयिष्ठ ! क्षम्यतां बन्धु-
त्वेदाद् भवतृप्रश्रयाच्च विनिर्गतं रूढं वचः ।

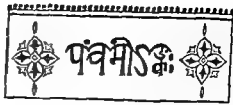
विक्रमः ।—एतच्च विचिन्त्यता यत् कालिदासोऽपि मेऽपराध्यति स्म ।—
स्वाधिकारप्रमत्तो यः शिक्षादानञ्छलेन हि ।

मनोऽहरन् स्वशिष्यायाः कुत्र तेन समः शङः ॥७८॥

वररुचिः ।—राजन्, मार्जनां भिक्षे वाचालतायाः । परन्तु कालिदासो न
मन्यते आत्मानम् अपराधिनम् । नासीत् स स्वाधिकारप्रमत्तः ।
राजदारिका काव्यरचनाविषये पारदर्शिताम् अनयदेव । प्रणय-
व्यापारेषु च हृदययुगलं राजाभिरुचिं नापेक्षते । तदवाञ्छनीयं स्यात्
धनगर्वितस्य न तु कदापि गद्दितम् ।

विक्रमः ।—भवतु, व्यधितोऽहं भृशम् । अथ तिष्ठति स आत्मगौरवस्फीतः ?

वररुचिः ।—विनयावननो गुरुजनान् प्रति परमश्रद्धाशील एव कालिदासः ।
सन्तप्तः सन् विराजते कस्याश्चिन् मालिन्याः गेहे । उटजागन-स्थिते
मालंचे आराधयति च वाग्देवीं नित्यनवकव्याजलिना । रचितं तेन
खण्डकाव्यम् अपूर्वं मेवदूताख्यम् । लिखन्नाम्ने कुमारसम्भवं महा-

काव्यम् । परन्तु मालिनीसह्या विरुपां समालोचनां श्रुत्वा न समाप्तिं नेष्यति तन्काव्यम् ।

विक्रमः ।—कथमेतन् ? अपि माल्यरचयित्री काव्यकलाया योम्या विचारिका ?

वररुचिः ।—को ज्ञातुं शक्नोति तस्याः काव्यविचारशक्तिं भूयसीम् । जगत्पित्रोः रहस्यलीलादर्पणं न कदापि कर्तव्यम् इति उक्तवती सा । कालिदासश्च लज्जया काव्यसमापनाय न चेष्टते । अहमपि तस्या विचारमय औचित्यं प्रशंसयामि । महाकाव्यं कुमारसम्भवं स्थास्यति चिरासम्पूर्णमेव । तथापि पश्यामि नात्र विपादकारणम् ।—

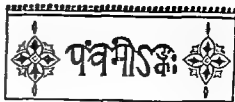
कलापूर्णश्चन्द्रो भवति त्रिलोककान्त-
स्तमिस्राच्छन्नाया रजने रपाम्य दैन्यम् ।
तथाप्युल्लासो हि क्रियते जनेन नित्यं
तृतीयायालेन्दु र्मधुरो यदा तु दृष्टः ॥७६॥

विक्रमः ।—किमन्यन् काव्यं रचयन्नास्ते स इदानीम् ?

वररुचिः ।—विक्रमोर्वशीयं नाटकमपि रचितं यस्मिन् उर्वशीपुरुषस्योः प्रेम वर्णितम् ।

विक्रमः ।—कथमेतादृशं नामकरणम् ? अस्ति किं तस्मिन् विक्रमनामा कश्चन नायक उपनायको वा ?

वररुचिः ।—(सस्मितम्) त कश्चिदस्ति विक्रमो नाम्ना । विक्रमेणैवार्जिता दयिता उर्वशी इति व्यञ्जना अभिलष्यते । महाराजस्य विक्रमार्कस्य नाम प्रति इङ्गितम् अस्ति चेति मन्यन्ते अलंकारशास्त्रज्ञाः ।

राहुप्रासविमोचनस्य परतरचन्द्रो हि भास्वतरो
 स्तीनांकस्तनुते करं मुलतितं नीलाम्बरानन्दकम् ।
 शापान्ते कविकालिदास उदितो ज्योति स्तनोत्पालये
 काव्यानां च तथा सुरोचननया कुर्वन्मनोद्भादनम् ॥८०॥

मंजुभाषिणी ।—(स्वगतम्) हा मे मन्दभाग्यम् !

कोकिलो नय्यरसं लिप्सु नित्यं प्रमत्तचित्तो
 मंजरीश्चुम्बति पर्याप्तं कम्पा मधुद्रु मस्य ।
 मोदते प्रेमपरागे नो दीनः स्वनैकवित्तो
 हा पिकं निष्ठुरकर्मणं हा हन्त मे कविम् ॥८१॥

भयतु । (प्रकाशम्)—का च वार्ता वाहिता प्लनूमभामण्डले
 परभृतवान्भवेन ? यायावरघृतेः स्थिरनिकेताध्यसनं सर्वेषां प्रीतये
 एव कल्पते ।

वररुचिः ।—कामं मधुप इव रसप्राही सत्त्वा मे न तु भ्रमरस्य यायावरघृति-
 रवलम्बिता तेन शीलवमुना । तन्कामनाया अरुन्धती एकैव वर्तते ।
 मंजुभाषिणी ।—(लज्जां नाटयति) अपि त्वदात्मजनेन प्रार्थिभ्यो दर्शनं
 दीयते ?

वररुचिः ।—सर्वान् अर्थिनः प्रति ॥ सदैवानुवृत्तः, का कथा आत्मीयजनस्य ।
 तस्यैव वरदात्री मधुरवचना अस्मिन्नेव नगरे विद्यते । विफल-
 मनोरथोऽपि न कदाच ॥ हीनम्मन्यतां गच्छति । उक्तं तेन हि
 मेघदूते काव्ये—याच्ना मोघा वरमधिगुणे नाधमे लब्धकामेति ।

विक्रमः ।—(सनिश्वासम्) अहो न विस्मृतोऽयं कर्कसा प्रेमाकरेण महा-
कविना । तत् कथं न सम्भाषे तम् ?

वररुचिः ।—कवेरनुमतिं लब्ध्वा पुनरेष्यामि महाराजसमीपम् ।
(ततः प्रविशति मंजुभाषिणी)

मंजुभाषिणी ।—(विक्रमं प्रति) नमामि महाभागम् ।—(जनान्तिकम्)
आर्यं वररुचं, कुतो भवानागतः अकस्मात् ?

वररुचिः ।—(स्वगतम्)—

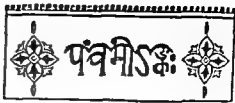
“भर्तुर्मित्रं प्रियमविधवे विद्धि मामम्बुबाहं
तत्सन्देशैर्द्वयनिहितै रागतं त्वत्समीपम् ।
यो वृन्दानि त्वरयति पथि श्राम्यतां प्रोषिताना
मन्द्रस्निग्धव्यनिभिरवलापेजिमोक्षोन्मुक्तानि ॥”कर१॥४

मंजुभाषिणी ।—कथं भवान् तूष्णीमास्ते ? किमहमपि जातानादरणीया
त्यद्वन्द्वजनस्य निर्वासनस्य हेतोः । को दोष आसीन्मम ?

वररुचिः ।—श्रम्यताम् अधमोऽयम् । भवतो म्लानकान्तिदर्शनाद् अहमपि
आत्मयिस्मृतोऽभवं विभूढश्च । आवयो निर्वासनदरा हि विगताधुना ।
रामगिरिस्थान् सीतापदरेणुण्ण्णाद् आश्रमाद् द्वावपि समायातौ
उज्जयिनीम् ।

मंजुभाषिणी ।—सत्वरं कथय कृत्र तिष्ठति सखा ते कालिदासः । --

वररुचिः ।—अलमुत्कृष्टया । नगरीपान्ते पुष्पिताग्रानाम्भ्या मालिन्या भवने
वर्तते शापमुक्तो महाकविः ।

राहुप्रासविमोचनस्य परतश्चन्द्रो हि भास्वतरो
 लीनांकस्तनुते करं मुलसितं नीलाम्बरानन्दकम् ।
 शापान्ते कविकालिदान उदितो ज्योति स्नोत्यालये
 काव्यानां च तथा सुरोचननया कुर्वन्मनोद्गादनम् ॥८०॥

मंजुभाषिणी ।—(स्वगतम्) हा मे मन्दभाग्यम् !

कोकिलो नय्यरसं लिप्सु नित्यं प्रमत्तचित्तो
 मंजरीश्चुम्बति पर्योप्तं कन्ना मधुद्रु मस्य ।
 मोदते प्रेमपरागे नो दीनः स्यनैकचित्तो
 हा पिकं निन्दुरकर्माणं हा हन्त मे कविम् ॥८१॥

भवतु । (प्रकाशम्)—का च वार्ता वाहिता एतन्सभामण्डले
 परभृतयान्धवेन ? यायावरवृत्तेः स्थिरनिवेताध्यसनं सर्वेषां प्रीतये
 एष कल्पते ।

वररुचिः ।—कामं मधुप इव रजप्राही सन्ना मे न तु भ्रमरस्य यायावरवृत्ति-
 रयलम्बिता तेन शीलबमुना । तन्कामनाया अरुन्धनी एकैव वर्तते ।
 मंजुभाषिणी ।—(लज्जां नाटयति) अपि त्वदात्मजनेन प्रार्थिभ्यो दर्शनं
 दीयते ?

वररुचिः ।—सर्वान् अर्थिनः प्रति स सदैवानुकूलः, का कथा आत्मीयजनस्य ।
 तस्यैव वरदात्री मधुरवचना अस्मिन्नेव नगरे विद्यते । विफल-
 मनोरयोऽपि न कदाच स ह्रीनम्मन्यतां गच्छति । उक्तं तेन हि
 मेवदूते काव्ये—याच्न्ना मोवा वरमधिगुणे नायमे लब्धकामेति ।

मंजुभाषिणी ।—(सस्मितम्) मेघदूतः खपुष्पस्य समगोत्रः स्यात् । तथापि किमिव हि मधुरम् ईदृशं कविकल्पनम् ! मेघवाहितः सन्देशोऽपि कासाचिन् मोदनाय भवत्येव ।

शोकार्ता रहसि यदा हि साश्रुनेत्रा
रोदन्ती स्मरति विवासितप्रियास्यम् ।
नूनं सा विवरिपतीह मुग्धचित्ता
घातादं कपिमनिलं तदाम्बुदं च ॥८९॥

विक्रमः ।—वन्से मंजुभाषिणि, गच्छामि स्वयं यावत् कालिदासस्य अभ्यर्थनाय । दिग्विजयाभियाने च पार्श्वगो भवेन्मम स महाकविः । रणावसरे काव्यविनोदेन जनयिष्यति परानन्दम् ।

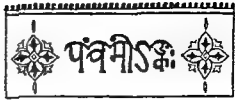
मंजुभाषिणी ।—(विपण्णम्) अद्यापि नावसितस्तस्य पथिचारः ?

विक्रमः ।—(सविषादं सस्मितं च) भवतु, वररुचि दास्यति मे संगं न तु कालिदासः । तेनाद्भुतः समाचारो दिष्ट्या भवेदुपचारो नवकाव्यस्य कालिदासकृतिनः ।

मंजुभाषिणी ।—उक्तमेकदा महाकविना महाभारतस्य शकुन्तलाकाहिनीम् अवलम्ब्य किञ्चन नाटकं दाशरथे श्वरितम् आश्रित्य च महाकाव्यं रचयिष्यामीति ।

वररुचिः ।—तस्य नित्यमवरचनोन्मेषा प्रतिभा देदीप्यते नियतं स्थानकाल-योगेन साहाय्येन । कालिदासभारती भास्यति यावच्चन्द्रदिवाकरम् ।

मंजुभाषिणी ।—पततु सचन्दनपुष्पं तव स्मितानने साफल्यं यातु च भविष्य-वागी रसिकरञ्जनाय एव । दूरात् पश्यामि तस्य मनीषादुरतिम् अर्चयामि च लोकोत्तरप्रयासं कल्याणदायकम् ।

चित्रमः ।—यन्से, अद्य प्रभृति नास्ति वाधा ते कालिदासदर्शनार्थं गमनम्य ।

मंजुभाषिणी ।—(स्वगतम्) दर्शनमात्रम् अवशिष्टं मदर्थम् इति मन्ये । समाप्तः

खलु मया सह काव्यालोचनस्य पर्याप्तायकारः । तिरोहितं च व्यलीकं

व्यवक्रोरानं हर्षजनकम् । खण्डिताहं कथं सभाजये परासक्तं दयितम् ?

चित्रमः ।—कृत्यके, किमर्थं याचं न मिश्रयसि मद्वचसि ? भूयिष्ठं विषयान्नरे

निहितं मनस्ते भवेन् । अथवा कुप्यति मे अधुनापि साभिमाना दुहिता ?

मधुरं लपति लोलं च गायति

विहरति काव्यमालञ्चे मंजुभाषिणी या ।

मलिनं हसति मौनेन सम्प्रति

किमिष हि छद्मकोपाया मंजुलं न तस्याः ॥८३॥

मंजुभाषिणी ।—(सहास्यम्) अलं व्याजस्तुत्या पितः ! एतादृशं माधुर्यं

ममास्ति चेन् कथं सर्वे यान्त्रवा मत्तो विप्रकृष्टाः ? मा ब्रूयान् सत्यम-

प्रियम् इति महाजनवाक्ये न विश्वसिमि अतो मे दौर्भाग्यम् । प्रियजनं

च नाप्रियीकर्तुं शक्नोमि यस्मात् कारणान् मे परितापः मंजातो

मर्मदाहकः ।

चित्रमः ।—प्रागाधिके, मा गमः कान्तत्यम् । गतस्ते चिराय विपादकालः ।

हितं मनोहारि च करिष्यामि ते किंचन । स्वयंवृतायाः शुभपरिणयो

भवेदविलम्बितम् ।

भारत्या वरपुत्रो यः कालिदासो महाकविः ।

तस्यैव योग्यभार्या स्यान् सर्वथा मंजुभाषिणी ॥८४॥

मंजुभाषिणी ।—(सलज्जम्) गन्धामीतः तात !

मनसा चिन्तितं यत्ते वचसा च प्रकाशितम् ।

तद्वा न या करोष्यर्थं निदेशस्ते विधिर्मम ॥८५॥

(निष्कान्ता)

विक्रमः ।—(सस्मितम्) प्रगल्भा मे दुहिता जाताकम्माद् ग्रीडाशीला
कमनीया ।

अमरसिंहः ।—किमत्र चित्रं, महाभाग ।—

साहसिका स्वभावतः प्रायः कार्यतेऽप्रगल्भा

प्रगल्भा तु परिणयकाले लज्जायाः पुत्तली ।

स्वल्पयचा हि वाक्पदुर्जाता जल्पिका च मूका

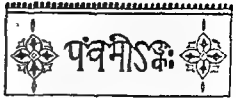
विचित्रा गतिरहह नार्याः प्रेमाकायाः सदा ॥८६॥

विदूषकः ।—विवादादय उत्सवाः परमरमणीयाः । नृत्तगीतकलरवमुखराणि
भवन्ति निलयानि दीयतां भुज्यतां चेति यचांसि भोजसभामु
प्रीयन्ति कर्णौ जठरं हृदयं च । बान्धवोऽप्यहम् अत्र न केवलं
कुलम् अपिच मिष्ठान्नभूतिर्वरयिष्ये ।

धन्वन्तरिः ।—विदूषकवर, नोदरव्यसनं शरीरकुरल्लाय कल्पते ।

विदूषकः ।—किं न जानीम इदं वैद्यराजप्रसादात् सर्वेऽपि घयम् ? परन्तु
पद्मवने भक्तमातंग इव खलु आर्यो धन्वन्तरिः । आनन्दकल्पनार्चिरपि
म्लानीकर्तुं नितरां चेष्टते नरीनृत्यते च परिणामविभीषिकायाः सान्द्र-
तमसि । नैतन् साम्प्रतं प्रथमरत्नम् ।

धन्वन्तरिः ।—गगनायां प्रथमोऽपि नाहं कदापि रत्नप्रथमः । तथापि वचनीयं
मया यदा उपायं श्रित्यते तदा अपायोऽपि स्मर्तव्य इति । को

धारयितुं शक्यते तथा मन्दारकं मोदकभोजनाद् यथा पतंगान्
यहिमासपतनात् ? मया तु केवलम् आत्मनो विधानम् उच्चार्यते ।

क्षपणकः ।—अपि विस्मृतमिदं त्वया, मन्दारक, यद् अचसिते शुभौनर्मणे
दिम्बिजययात्रां करिष्यति महाराजः ? नर्ममत्वेन त्वया तस्यैव
अनुगमनं छायेव क्रियेत ।

विदूषकः ।—चाडम् । नापेक्षते मन्दारको विपयेऽग्निन यम्य कस्यचिदपि
निर्देशम् ।

मार्तण्डो विद्यते यावद्वियति
मिश्रान्नं वर्तते चास्मिन् जगति ।
राजेन्द्रे स्वाह्वं घोरं विशति
मन्दारः तेन वै सार्धं चलति ॥८७॥

(सर्वे हसन्ति)

विक्रमः ।—साधु साधु मन्दारक प्रियययम् ! परन्तु यत्र यन्काले वा मोदकं
न स्थास्यति तत्र तदा च त्वमपि त मन्नुहाथो भवेः ?

विदूषकः ।—न खलु कर्तव्यं पतादृशोऽनुमानो मद्रचितान् श्लोकान् । शब्द-
वृत्तिस्तु न केवलं पदपदार्थसूचना परन्तु लक्षणा व्यञ्जना चैव शक्ति-
रूपे हि गण्येते ।

घटकर्पूरः ।—अहो मिश्रान्नप्रियोऽपि विदूषको वैयाकरणप्रवर इति प्रमागित-
मय । जयतु वाङ्मधुमंजुलो मन्दारको भाट्टः !

अमरसिंहः ।—हास्यरसवेत्ता आलङ्कारिकश्च मन्दारक स्तर्कचुंचुः ।

विदूषकः ।— मूर्खोऽपि पण्डितम्मन्यः पूजां लभेत सर्वतः ।

विद्याविभूषितश्चाहो मूर्खायते विदूषकः ॥८८॥

शंकुः ।—रत्नमण्डलसूर्यस्य प्रियस्खलो विदूषको रसज्ञो भवेदिति किमत्र चित्रम् ।

यिक्रमः ।—(सस्मितम्) वन्दुगुणस्वीकृति भृंशं तोषयति माम् ।

प्रीत्यै सर्वे सदसि कविजनाः

संगच्छन्ते ललितरसरतान् ।

कुनासूया किमपि न कलहं

भृंगैस्तुल्यो गुणिनिचय इह मे ॥८९॥

मन्दारकस्य वाक्यकुसुमताया गुणकीर्तनेनैव समाप्यताम् अद्यतनसभा-
कार्यम्, विदग्धमण्डलि !

सर्वे ।—(युगपत्) विजयतां महाराजो गुमनिधि महासूरिः !

(निष्क्रान्ताः सर्वे)

इति पंचमोऽङ्कः

—प्रत्यावर्तनं नाम—

(पथिपार्श्वे घृक्षवेदिकायाम् उपविष्टा नागरिकाः)

कार्तिकः ।—भोः गणेश, मधुरोऽयं प्रदोषकालः स्मारयति माम् उपम्यन्तरम् ।
महानासीद् अमघो राजकन्याया मञ्जुभाषिण्या उद्वाहकाले । राजन्या
आगताः सर्वदेशेभ्यो नगरीमुज्जयिनीं राजसूयक्षेत्रमिव । सायमभयन
नगरी इन्द्रजालसृष्टा कल्पपुरीव दुःखनिमालारोभिना ।

गणेशः ।—अप्येतन्मया न विदितम् ? अन्योऽपि सन्नहं भूरिभोजनेन परमाः
तुष्टिमगच्छम् । परन्तु आद्यधिर स्वं न विरादेन संगीतं श्रुत्वा न,
कार्तिक !

कार्तिकः ।—गीतिरसो मया न सेविनः परन्तु नृन्दर्शनेन मननयोः सृष्टेः
पारमगच्छम् । द्विव्यांगनासमाः रमण्यो नानाविधैर्नृत्यै रलोक-
सामान्येन चांगलावप्येन सर्वान् व्यामोहयन् एव ।

गणेशः ।—गन्धर्वान् किन्नरान् च ये पराजेतुं शक्नुवन्ति तादृशा गायका
गायिकाभिः समं गीतपरिवेशनेन मर्त्यपुरीं वैजयन्तम् अकुर्वन् एव ।
अहो द्वे धर्षे गते तथापि स्मरामि गीतांशं श्रुतिसुखं मनोहरं च ।

न तन् प्रागणं यन्न सौरणमण्डितं ।

न तन् तोरणं यन्न किन्नरसंश्रितम् ।

न कोऽपि किन्नरो यो गायति न सुखनैः

न गीतकं समुत्थं तेन यदि निव्ययैः

भराणां मनो योपितां च न रंजितम् ॥६०॥

फाल्गुनी ।—किमिदं संगीतं कालिदासेन रचितम् ? श्रूयते हि तस्य रत्ननामो
सरस्वती तिष्ठतीति ।

गणेशः ।—न महाकविना परन्तु केनचिद् अज्ञातनाम्ना कविना । विक्रमस्य
प्रसादान् काकोऽपि कोकिलायते का कथा कस्यचिद् द्विजान्तरस्य ।

वासवः ।—अप्यधुना कालिदासेन अभिज्ञानशकुन्तलनामकं नूतनं नाटकं
रचितम् ?

गणेशः ।—अथ किम् । काचिद् जनश्रुतिश्चागता मत्कर्णम् । आकर्णयन्तु सर्वे—

“कालिदासस्य सर्वस्वमभिज्ञानशकुन्तलम् ।

तत्रापि च चतुर्थोऽङ्को यत्र याति शकुन्तला ॥”

फाल्गुनी ।—कामम् अभिज्ञानशकुन्तलम् अन्यद्यं नाटकं तस्य तु नैतन्
सर्वस्वम् । निर्वासनकाले रचितं मेघदूतम् अपूर्वं मधुकोपं मन्ये ।
महाकविरेव तस्य नायको विरहितो यश्चो यो दूतकल्पं नीरदं प्रिया-
सकारं प्रेषयामास । विपादाप्लुतं संगीतमेव मधुरतमं भवेन्नित्यम् ।

यामयः ।—अब्रह्मातं त्वया कुमारसम्भवं महाकाव्यम् । तत्तु विचित्रालेख्यभूषं
प्रेमगुंजनमुखरिं च ।

फाल्गुनी ।—केचिद् वदन्ति कालिदासेन देवमाहात्म्यं लघुकृतं काव्ये
रस्मिन् ।

यासवः ।—नैधम् उच्यताम् । दैवते मानवरूपे वर्णयित्वा कालिदासो देवानां
तथा मनुष्याणां च गौरववर्धनमेव करोतिस्म । न स सुरो योज्झात-
चरितो वर्तते न च स मानुषो यः पश्वादीन् नातिक्रामति । देवानां
तथा पशूनां मध्ये स्थापितो नरो जन्तुभावं विहाय लभेतामृतत्वम्
इत्येव विधातु राकांक्षा मन्वते मया ।

गणेशः ।—शृणु लोकप्रवादम् अतीव चित्ताकर्षकम्—

वाल्मीकिरूपमायचौ

व्यासस्य चार्धगौरवम् ।

भासे तु पदलालित्यं

कालिदासे त्रयो गुणः ॥६१॥

फाल्गुनी ।—श्लोकेऽस्मिन् महाकवि रत्नचोपनु सम्यगवहेलितः । सौमनस्य
पदमाधुर्यम् अतिशयेन मनोहरम् उपमा च तडिन्प्रभाषन् चमन्-
कारिणो । श्रूयन्तां श्लोकान्तरम् अत्र विषये ।—

वाल्मीकिरादिकवेर्यथा कल्पनाप्राशुतोपो

माधुर्यं चार्जवमाश्रिते स्वल्पभाषे हि भासे ।

मालंकारां खलु भारती नैति बौद्धान्धवोपः

सर्वं काव्याकृतिमण्डनं पुञ्जितं कालिदासे ॥६२॥

वासवः ।—न कदापि कालिदासेन पूर्वसूयोज्यमन्यते । प्रथमनाटके मालविकाग्निमित्रेऽपि धावकसौमिल्लकविपुत्रादीनां प्रथितयशसां स भूयसीं प्रशंसाम् अकरोत् । परन्तु सर्वे वयं विजानीमः व्यासबाल्मीकि-समो महाकविरेव कालिदासः ।

कार्तिकः ।—कीदृशो मन्यते वक्ष्यमाणः श्लोकोऽयम् ?

तोयजेषु पद्मं नगरी-विशाला

पावनेषु गंगा नृपतीश-रामः ।

कामिनीषु कुन्ती पुरुषेषु भीष्मो

नाटकेषु भासः कवि-कालिदासः ॥६३॥

वासवः ।—नारुचिरः प्रयासोऽयं परन्तु अस्मिन् त्वदीयः स्थूलदस्तावलेषो मनाग् दृश्यते । किं त्वं माल्यरचनावसरे काव्यकण्वयनमपि करोषि ?

कार्तिकः ।—(सस्मितम्) रत्नमक्षिकया दृष्टस्य काव्यज्वरो जायते । कुत्र च पुष्पाणि येषु कतिपयानि कीटोपितानि भृङ्गदंष्ट्रानि वा न भङ्गेयुः ?

काव्यमक्षिका यदा करोति दंशनं सखे

जायतेऽल्लसता ज्वरस्तदा हि चित्ततापनः ।

नास्ति शीतलं पयस्तथैव नास्ति चन्दनं

येन शम्यते ज्वरो निदानमत्र छान्दसम् ॥६४॥

फाल्गुनी ।—(सस्मितम्) नास्ति नः सन्देहलेशो वा । किं न ज्ञातं युष्माभिर्यदेकदा महाकविः कालिदासः कस्यांचिन् मालिन्याः कुञ्ज-कुटीरमग्यास्त काव्यचर्यां चाकरोत् तथा महः ?

गङ्गेशः ।—कुत्र माल्यरचनस्य काव्यरचनस्य च विरोधः ? क्षीणश्रुतिरपि

माल्यकारः कार्तिके नवरसान् उन्मोक्तुं काव्यसज्जनं च कर्तुं
पारयति ।

कार्तिकः ।—सा मालिनीसज्जना मयेव परिणीता ।

वासवः ।—साधु साधु कार्तिक ! कालिदासोऽपि यत्र पराजितं स्तत्र जयमाल्यं
लब्धं त्वयैव ! या रमणीमनोरमगा गृहं पया सा चानुरी चानुरी !
अतस्ते चातुर्यमतीथ युक्तमेव । जयतु चतुरवृद्धमणि मयूरपाहनः
कार्तिकेयः पप्पुस्यः । देवसेनापतिश्च वाग्मितमो देवतानां नाम्नि
द्वितीयः पञ्चाननो येषु । वाक्यद्वयैरेव जीयन्ते तेन दैत्यदानचगन्धर्वा
यक्षराक्षसपिशाचाः ।

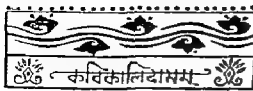
पप्पुस्यो वाक्यवीरः स्याद् देवानां संनदि भ्रूयः ।

ओष्ठमौर्वीविनिश्चिजे द्विपो हन्ति शिल्पीमुखैः ॥६५॥

कार्तिकः ।—(सक्रोधम्) = पश्यामि वाचाद्वतायाः कारणं त्वयि । स्कन्दः
परमो वीरः सुरसंसदि यतो भ्रियते तन्नाम महाराजपौत्रेण
शूरतरुणेन ।

वासवः ।—न प्राह्यं भवं मे देवराजस्यापि ? (सर्वे हसन्ति)

कार्तिकः ।—न शक्नोमि सोढुं कदापि वाचालतामीदृशीम् । कथं कालिदासस्य
पराजयः सूच्यते ? नासौन् पूनशीलो वागीवरमुखः कदाचन
पुष्पिताम्नायाः प्रेम्णार्थी । रामगिरेः प्रत्यावृत्तो महाकवि
स्तस्याः सद्ने अभ्यर्थितो गृहदेवतेव चासौन् संसृजितः । तन्मदश्रान्ते
काव्यामोदरुचे हर्षानं च तथावापम् ! त्वन्मुखनिम्बता निन्दा प्रत्यावर्तते
त्वां प्रत्येव । मया च सा न श्रावणीया । कालिदासेनैव गदितम्—

“न केवलं यो महतोऽपभाप्ते
शृणोति तस्मादपि यः स पापभाक् ।”

अतो विरमय ते रसनाताण्डवं पिशुनाधरनर्तनम् ।

वासवः ।—मया तु प्रशंसनमेव अभिलपितम् । तथा हि—

कुसुमान् प्रयान्ति कुसुमान्तरं यथा
रसमार्गणाय मधुपा स्त्वरान्विताः ।
कथयन्त्यथैव विचरन्ति वृष्णया
रुचिरं चिरेण रसिकाय वर्तते ॥६६॥

फाल्गुनी ।—अलं वाग्जालविस्तारेण । अतिपेपणेन इक्षुरपि याति तिक्तताम् ।

वासवः ।—न तु चन्दनकाष्ठम् अतिघर्पणेनापि जहाति सौरभम् ।

फाल्गुनी ।—कथं निन्दयस्सना चन्दनदाक्तुल्या भवेन् ? विरम विरम सहस्र-
निन्दलोचन वासव दुर्भाष !

वासवः ।—दुर्भाससो मुनेः कुपितम्येव तवाभिशापाद् विभेमि अतोऽहं मौनं
समाचरामि ।—अपि श्रुता केनापि विक्रमार्कस्य दिग्विजयपार्ताः ।

गणेशः ।—अथ किम् । नित्यमायानि सन्देशो रणागनान् । महता शौर्येण
युध्यते परमपराक्रमो विक्रमार्कः ।—

“अनवरतधनुर्ज्यास्फलनक्रूरपूर्वं
रविकिरणसहिष्णु क्लेशश्लेशैरभिन्नम् ।
अपचिनमपि गात्रं व्यायनत्वादलक्ष्यं
गिरिचर इव नागः प्राग्गमरं विमर्ति ॥क २२॥”

प्रथमं प्राचीमगच्छन् सः । दुर्निवारक्रमगात् सिन्धुरयादिव वनसी-
धृतिमाश्रित्य मुष्यै रात्ना संरक्षितः । तदनन्तरं विक्रमेण वंगदेशोऽपि
समाक्रान्तः । कालिदासेन रच्यमाने खुवंशनहाकाव्ये वर्णितं शृणुत—

“यंगानुनूलाय तरसा नेना नौसावनोद्यताम् ।

निचखान जयन्तम्भान् गंगान्नोत्तोऽन्तरं सः ॥” क. २३॥

फाल्गुनी ।—मया तु ध्रुवं वंगा यदा वारूपटवन्मथा युद्धनिपुणाश्च ।

गंगेशः ।—तेषां नौवाहिनी भूयसी शक्तिशालिनी आसीत् । महता आयासेनैव
विक्रमेण वंगमेना पराजिता वश्यतां च नीता ।

वामनः ।—

आश्चर्यं हि विरूढं लक्ष्यते निरुतं वंगाधिवासिनां चरित्रे

जिह्वान्तर्नरत्वा साहचर्यगर्भं तीव्राग्रहेषु कौशल्यान्तम् ।

मन्ये तस्य ॥ हेतुः शौर्यभा न तथा चानुर्यदा यथात्मवृत्तिः

कः शक्नोति निरोद्ध्युं वाहिनीमधवा दुर्दान्तवीर्यमालवानाम् ॥६॥

गंगेशः ।—नेदम् उच्यते वचः । शौर्यशीलानां शत्रूनामपि गरिमा माननीयः
मल्लु । एतेन जेतृणां च गौरवं वर्धते एव ।

समानयति शूरेन्द्रो जितशत्रून् सदैव हि ।

विजित्य दुर्बलानि वीराख्यां कन्तु गच्छति ॥६८॥

वामनः ।—भवतु । सनमनः गणेश व्यासलिपिकारः ।

गंगेशः ।—(मम्मिनम्) नाहं लिपिकारः परन्तु चारणवर्गकः । न चलति
तथा कन्ये यथा धावति रजना ।—आकर्ण्य रणतृप्तान्तम् । पश्चाद्

विक्रमः सैन्यवद्वकरिसेतुभिः कपिशान्दीम् उत्तीर्य उन्कलाधिपतिना
दर्शितेनैव पथा कलिगाभिमुखम् अगच्छत् । कलिगराजं पराजित्य
पुनरपि तस्मै स्वाधिकारं ददाति स्म ।

वासवः ।—युक्तेमेतद् धर्मविजयस्य नृपस्य अवन्तिकाधिपतेः ।

गणेशः ।—अथ स वेलातटेनैव पूगत्तरशोभितेन दक्षिणाशां प्रतस्थं । कावेरीनदीं
तीर्त्वा चन्दनसुरभिनां मलयाद्रेरुपत्यकां प्रापूणीत् । पाण्ड्यराजान्
घोराह्वेषु च पराजितवान् ।

मध्याह्नमार्तण्डो नान्यो विक्रमार्कस्तु चण्डः

शक्नोति सोढुं को वर्चस्तीक्ष्णमाभीक्ष्ण्यधारम् ।

दिव्यांगनेव श्रीर्नित्यं विप्रहे तस्य पार्श्वे

स्थित्वा यशोमाल्यं दत्ते हास्यदीप्तं हि तस्मै ॥६६॥

कार्तिकः ।—तथ्यमुक्तं त्वया परमरम्यं च । ततस्ततः ?

गणेशः ।—ताम्रपर्णी-सगम-जातानि मौक्तिकानि जितराजन्यै स्तस्मै
समर्पितानि । अतः परं वीरेन्द्रः केरलदेशमुपनीतः ।—

“भयोन्मत्तप्रविभूपाणां तेन केरलयोपिताम् ।

अलक्षेणु चमूरेणुचूर्णप्रतिनिधीकृतः ॥”क २५॥

फाल्गुनी ।—न कदाप्यबलाः पीडयितुं शक्ता मालवसैन्या विक्रमचालिताः ।

गणेशः ।—अथ किम् । परन्तु खड्गुरनीरशोभिनां मुरलाम् अतिक्रम्य विक्रम-
सेना केरलान् पराजयत । तदनन्तरं तुरागबहुलैर्यवनसैन्यैः सह
तुमुलाहवे प्रवृत्तो मालवराजः ।—

“महापवर्जिते स्तेषां शिरोभिः श्मश्रुलैर्महीम् ।

तस्तार सरयाव्यामैः स औटपटलैरिव ॥”क २५॥४

कार्तिकः ।—सन्मनः ? नावगतं मया महाकवे नर्धनप्रन्थम्य आख्यानं
विम्वरशः ।

गणेशः ।—अस्माकं सेना कार्मौरप्रान्तचाहिनां निन्धुनदीम् उपस्थिता । हूणाः
कान्दोजाश्च महाविग्रहेषु विजिनाः । आधुनिकं समरसंवादं गृहीत्वा
सद्य आगतो वररुचिः । निखिलविचरणं कालिदासश्च परमयत्नेन
वर्णयन्नास्ते रघुवंशं महाकाव्ये । परन्तु सर्वमेव रघुदिम्बिजयरूपेण
चित्रितम् । मनीषा गृह्णाति काव्योपकरणानि सर्वतो ददाति च तेभ्यो
नवरूपाणि मणिलान् म्वप्रभाविम्बितानि ।

यासवः ।—

नादर्शं यथा कदापि तथा काव्यकल्पे

विम्वर्यं गताः स्वरूपगुणाः कस्यचिद्भि ।

वर्गालि र्यदा कवे र्मनसः संगुता स्यान्

सम्पूर्णो भवेन् तदा प्रकृतेः काव्यकायः ॥१००॥

फाल्गुनी ।—संभाषये गणेश-वासवयोः काव्यविश्लेषणम् । अपि समाप्ते
विव्रमाभियाने पूर्णतां यास्यति रघुवंशम् ?

गणेशः ।—न हि न हि । रघुवंशस्य नायको दाशरथिः श्रीरामो न तु रघु मेहोजा
अपि । महाकाव्यस्य विम्वारो महानेव सौवर्गशस्य कृत्स्नविचरणं हि
तस्मिन् स्थाम्यति । न जाने कदा शक्यति कालिदास स्तन् समाप-
यितुम् । परन्तु कुमारसम्भवान् तन्नासम्पूर्णं वर्तिष्यते ।

कार्तिकः ।—पुनरागतो विक्रमाकौ दिम्बिजयेन किमुत रघुवंशेन श्रेयसीं प्रीतिं
प्राप्स्यतीति तर्कयामि ।—

यथा विदुःशम्भुः जलदपटलं दृष्टिसरसं
न वज्राणां शब्दो भवति हि तथा हर्षजनकः ।
सुकाव्यास्वादश्च त्रिदिवपुलकं संजनयति
क्व संख्ये स्थान् शौर्यं रिपुभयकरं तस्य तदृशम् ॥१०१॥

वासयः ।—सार्धकं खलु सूत्रधारणं कार्तिकस्य ग्रन्थनकृतिनः । सरसवाच्यमाला
तत्कृता सौन्दर्यासप्रशंसाम् अहंति । विजयतां विक्रमेण तथा
कालिदासेन सह कृतकर्मा कार्तिकः ।

(ततः प्रविशति वररुचिः)

वररुचिः ।—भोः विद्यालङ्कृता नागरिकप्रवराः ! किमालोच्यते भवद्भि रुक्तेजितैः
सानन्दैश्च ?

गणेशः ।—महाराजविक्रमस्य अयसंवाद् तथा कालिदासस्यमानं रघुवंशं च
युगपद् वयं सभाजयन्त आत्महि ।

वररुचिः ।—स्थाने कृतं युगपदालोचनम् । विग्रहे विक्रमं काव्ये च
कालिदासम् उद्दिश्य वक्तुं शक्यते—अनेन सदृशो लोके न भूतो न
भविष्यतीति ।—युद्धस्य नवतमा वार्ता मयानीता । रघुवंशं रच्यते
इहेति परमं रमयति माम् । न मुहुर्तमपि विलम्बते कविस्तमः ।

वासयः ।—अनिशं काव्यरचनरतो हि महाकविः । ज्वलदेवदारुकाष्ठात्
स्युलिङ्गानीव प्रतिमाद्रीप्तिपुरितात् तन्मानसाद् बहिरागच्छन्ति
काव्यान्वधुना प्रतिमुहूर्तं रात्रिन्दिवम् । अव्यक्तव्यथोहासद्वदमम इव

उद्धेलितहृदय स्तिष्ठति अक्षिनारके संवध्य मत्तवद् अलक्ष्यवस्तुषु दूर-
संस्थितेषु । यदि न तरसा—सर्वं लिखेन् तन् हृतसर्वम्यो भवेदित्यं
समाचरन्निव यापयति कालमनन्धितम् अमन्दं च । तस्य प्रतिभया
लब्ध इदानीं चरमोत्कर्षो देवाशिषा । मानससरसि मराल इव
कैलभक्तः काव्यपम्पापयसि । वचनं यदा करोति तदा सहजललिता-
ध्वम्पूतवका किर्निर्गता अजस्रधारया हास्यलंघ्या च द्योतते स्थिरीभूता
सौदामिनीव ओष्ठाधरप्रान्तयोः । अहो अपूर्वं सौभाग्यमम्माकं यन्
पश्यामः स्वनेत्राभ्याम् ईदृशं कविकृतम् अलोकस्तामान्यम् !—

भूमे ज्योतिर् न भवति नित्यं स्वर्गजातप्रभावद्
येनोक्तं भोः मुललितवचनं नाट्यकारेण सद्यः ।
नूनं पन्नं तदपि तु नितरां चित्रमक्रूररिष्टं
दिव्यार्चिः स्वं प्रकटितमभवन् काव्यचक्रे हि तस्य ॥१०३॥

वररुचिः—धन्वमस्यं वान्धव गुणादरकारिन् ! श्रेयस्तः श्रेयस्तरं काव्यं
रचयिष्यति कालिदासः । भविष्यविक्रशोन्मुग्धानि प्रतीक्षन्ते चित्त-
भूमौ तस्य काव्यबीजानि लोकालोकाणीतानि । आलोचितं मया तेन
ददुकाव्यकल्पनम् । न समानि वास्यन्ति कदापि निखिलकल्पाः
कविसम्राजसस्य ।

गणेशः—एतान्यपि काव्यानि रचयित्वापि न गतः स सन्तोषपारम् इति
वदति वान्धवजनः । ज्ञातमधुना तस्य कारणं लोकवाद्म्य
याधार्यं च ।

वररुचिः—प्राकृतजनस्य मुलभसन्तोषः स्वहिताय स्वमुखाय च कल्पते ।

परन्तु यस्मिन् लोकोत्तरा प्रभातरला प्रतिभा देदीप्यमाना कुनस्तस्य
सुखं क्व च चरमसन्तोषः ?—

रात्रौ क्रन्दन्ति कुजे स्फुटनपरिविम्बा मंजुकलिका
दिङ्नारी निर्भरस्य व्यथयति मुमुक्षो मङ्कतहतम् ।
रंहत्यूर्ध्वं रुदित्वा गुरुगुरु धृताभ्यु वैदुषतरुचिरू
दिव्यान्तर्ज्वालदीप्तः क्षणमपि न सौख्यं गच्छति कविः ॥१०३॥

असन्तुष्टिरेवात्र देवानुग्रहात् लोकश्रेमाय सर्वतुष्टिविधानाय च
सम्पद्यते । दुःखमपि तस्मिन् धत्ते मुरम्याम् इन्द्रधनुर्दुर्गतिम्
उन्सारयति च रसनिर्भरं मुक्तबन्धनम् ।

गणेशः ।—एतन् वररुचे, मधु क्षरति वचनं तव ज्ञानं च विदधाति तमोहरम् ।

अकारणं नहि कालिदासः स्नेहसुधा वितरति त्वयि ।

वररुचिः ।—कविसख्यलाभो मज्जीवनस्य गरिष्ठं सोभान्यमेव शिवाशीरिध ।

स्वाराध्यदेवतम् महादेव इव कालिदासरच यथाशुतोप स्तथा
नटराजोऽपि । मञ्चस्थे खनाटके नायकरूपेण स आविर्भविव्यतीति
मया श्रुतं तन्मुग्धादेव ।

वासवः ।—नूनं संवर्धनं प्राप्स्यति सर्वेभ्यः । अपि विदितो महाराजेन नव-
काव्यद्वयस्य संवादः ।

वररुचिः ।—शकुन्तलारचनवार्ता प्राप्ता तेन न तु रघुवंशसम्बन्धिनी । जय-
परिक्लिमायां समाप्तिं गतार्थं स राजधानीम् अचिरेण प्रत्यागमिष्यति ।
—मम च हातव्यम् अन्यदस्ति । युद्धकाले देशे देशे दूर्भिश्चादय ऊपाता
जायन्ते । कथमासन् मालवाधिवासिनो यदा वयं दूरं गता इतः ?

कार्तिकः ।—वैरिप्राप्तेषु खलु अभवद् विपन्यातो न तु अवन्तिकामु । क-
 भारश्च राजाज्या लङ्घनोऽमात्यैः । आसीदेकदा शन्यक्षेत्रेषु पंग-
 पालन्याक्रमणं परन्तु कृदिशान्त्रविदां प्रयासेन द्रुतं तन्निवारितम् ।
 ध्यानन्दोन्मथं नयनसलिलम् अत्र स्मन्धजनस्य न हि कारणान्तरान् ।

(नेपथ्यम् अवलोक्य)

का आयाति साश्रुनयनासौ आश्रुलिनकुन्तला ?

(सतः प्रविशति पुष्पिताम् गायन्ती)

पुष्पिताम् ।—(गायति)—

निन्दति नन्दनन्दनचारित्रमनित्यं
 निन्दति चन्दनानिलशीताद्रमलिनं
 निन्दति कुङ्कुमारुणस्यमुखारविन्दम् ।
 कृपणा हि यन्दिनी वृषभानुनन्दिनी
 निन्दति छिन्दनी हृदिन्धितप्रेमदन्तम् ।

मा गमो माधव खण्डितायां राधिकायामानन्दम् ॥१०४॥

कार्तिकः ।—अहो प्रेयसी मे पुष्पिताम् कर्णस्वरेण गायति खण्डितादुन्म-
 मंगीतम् ! पुष्पिताम्, कथम् आत्मानं विस्मरसि ? न याम्यत्तद्य
 माल्योपहारं गृहीत्वा राजकन्यास्तभीषम् ?

पुष्पिताम् ।—तत्रैव यामि । अपि त्वं पश्चिम्ये बान्धवान् दृष्ट्वा संलापमत्तः
 स्मनियोगं विस्मृतवान् ?

कार्तिकः ।—वाडम् । परन्तु त्वद्दर्शनेन सर्वं स्मृत्या सत्वरं यास्यामि ।

वररुचिः ।—अयि किन्नरकण्ठि भद्रे ! नन्वहं पूर्वदृष्टम्वया कदापि ?

पुष्पिताग्रा ।—(सस्मितम्) अभिभादये कविरत्नं वररुचिं रुचिस्मितम् । न
मादृशी विस्मरति कन्धुजनान् । परन्तु विस्मृतिविषये कविवराणाम्
असाधारणत्वं सर्वलोकविदितम् ।

वररुचिः ।—कथमेतद् वदति आर्या पुष्पिताग्रा ? एको हि वररुचिः स्तिष्ठति
विशालानगर्यां कालिदासनामा । न तेन विस्मृतो मालिनीसख्याः
पुष्पिताग्रायाः समादरः । तथैव नूनं साहाय्येन पुनः प्राप्ता तेन
मंजुभाषिणी वरवर्गिणी ।

पुष्पिताग्रा ।—अलमतिभाषणेन सखे वररुचे ! न कोऽपि शक्नोति महाकवे-
मंजुभाषिणीं वियोजयितुम् । निमित्तमात्रं भूताहं पुनर्मिलनसौकर्याय ।
किं न जानन्ति भवन्तो महोदधिवन्धने रामभद्रस्य सद्यसीभूता दारु-
मार्जारीति ? पुनरपि तु—

काव्यवारिधिमन्थनात् प्राप्तं मुधाकलशं
भुज्यते प्रियभार्यया सार्धं महाकविना ।
हा हतास्मि कुम्भापिगी मन्दस्मितेन यया
नीलकण्ठवद्वाहतं कालान्तकोपगविपम् ॥१०६॥

कार्तिकः ।—नैतद् युज्यते त्वयि पुष्पिताग्रे ।

वररुचिः ।—अचिन्तितपूर्वम् इदम्, अयि वरागने ! सखीकः कालिदासः
प्रियसखस्तथ वशंवदश्च ।

पुष्पिताग्रा ।—कामं स प्रियमखो न तु सखीप्रियस्तथापि ।

फाल्गुनी ।—(जनान्तिकम्)—

“स्त्रिया श्ररित्रं पुरुषस्य भायं
देवा न जानन्ति कुतो मनुष्याः ।”

वररुचिः ।—अयि सुचरिते ! आत्मनो वचो निराकुरु । जानेऽहम् अमृतं
हि पीतं त्वया न तु हलाहलम् ।

पुष्पिताम्रा ।—(सस्मितम्) परिहासविजल्पितमेतद् युष्मान् सर्वान् व्यामो-
हयद् इति मे प्रतिभाति ।

वासवः ।—को जानाति परिहासपरमार्थयो र्भेदमत्र ? इदमर्थकस्य तत्त्वं निहितं
गुहायामिति महाजनोक्तिर्न कदापि निरर्थका ।

वररुचिः ।—भोः कुशाग्रीवधि नागरिक ! सरलवाक्यानि सरलार्थेनैव प्रहीत-
व्यानि । नात्र संशयस्य कारणं किंचन ।—

तिलं तालीकरोत्येव छिद्रान्वेपी दुरारायः ।

परीवादेन गच्छन्ति सन्तोषं कुत्र चापराः ॥१०६॥

वासवः ।—क्षमस्व माम् आर्ये माल्यशिलिपके ! क्षन्नव्यश्चाहं वररुचिरत्नेन
विद्योत्साहिना कार्तिकेनापि । लोकापवादः प्रायेण भित्तिहीन
ईर्ष्याप्रणोदितश्च ।

वररुचिः ।—(सस्मितम्) एतेन परितुष्टाः सर्वे वयम् । चिरं प्रसुप्तान्
जनमनोमालिन् पुष्पिताम्रासेवितानि सुमनांसि काव्यवह्नीनाम् !
गच्छामि तावन् कविनिष्ठेनं द्रष्टुमानसः ।

(निष्क्रान्तः)

पुष्पिताम्रा ।—अहं च यास्यामि राजावरोधं शनैः शनैः ।

(प्रस्थिता) — — —

कार्तिकः ।—अस्ति मम नियोगः कश्चन । विलम्बितेन कार्यसिद्धिर्न
भविष्यति । (निष्क्रान्तः)

याम्यः ।—

उज्जयिनी नो रंजनपुरी रत्नाग्रस्य हि सदा
यत्र रमण्यो नेत्रनिमिषैः स्वर्योपितोऽपि जयन्ति । —
प्रौढकिशोराः काव्यरुचयो नित्यं रता रससृष्टौ
शौचनट्टा युद्धकुशलाः कालं नयन्ति च रंगे ॥१०७॥

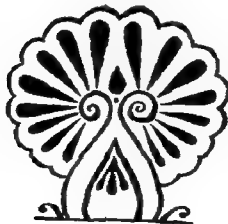
फाल्गुनी ।—यास्यामो वयं क्रीडामूर्तिं महद्दृश्यसन्दर्शनाय ।

अन्ये ।—साधु साधु ! सत्वरमेव ।

(निष्क्रान्ताः सर्वे)

—इति षष्ठोऽङ्कः—

जनविचारणं नाम

(मंजुभाषिणी अलिन्दस्थिता)

मंजुभाषिणी ।—(गायति)—

दीप्यते निशायां रंहसा गतायां
 स्वप्नोत्थितोपसी रागारुणकुण्डलया ।
 वारितं तमिस्रं वारितं त्वज्जम्
 कृष्णाजिनांचलं प्रोन्मोचितगुण्डितया ॥
 शीतके प्रयाते माधवप्रभाते
 गुञ्जन्ति चंचला भृंगा मधुवाञ्छनया ।
 वाति चाविरामं मारुतः सकामं
 फूजन्ति कोकिला श्वृताकुरमन्त्रया ॥
 गीतकं वितोणं मूर्धनाप्रकीर्णम्
 आकर्णितं तथा चित्तामुल्लयन्त्रया ।
 हा प्रसूनचापं त्वन्मूढेः कलापं
 स्मृत्वैव रुचते पृथ्वीतल्लुण्ठितया ॥१०८॥
 (ततः प्रविशति कालिदासः)

कालिदासः ।—अहो सुमधुरं सुकण्ठीसंगीतम् ! तवास्मि हारिणा गीतरागेण
प्रसभं हृतः कथं दृष्ट्वा दुःप्यन्त एव ।

मंजुभाषिणी ।—(सस्मितम्)—नाहम् आरण्यका सारंगी शकुन्तला वा,
परन्तु शुद्धान्तवासिनी दुहिता राजचक्रवर्तिनः । कथिराजस्य किमु
ह्ययं किमुत मतिभ्रमः संजातो निर्मलप्रदोषे ?

कालिदासः ।—अयि पितृयशोगर्विते ! क्षमस्व मां दरिद्रब्राह्मणम् । परन्तु
मधुमयमपि विषादपूर्णं ते संगीतमासीत् । अतोऽहं विमूढोऽभवम् ।
विमुग्धस्य का मुमतिः क्व च प्रजागरः ?

मंजुभाषिणी ।—किमर्थम् अकालोदयः अवरोधान्धरे कविराशंकस्य ?

कालिदासः ।—कः कवेति कालाकाल्यो विचारम् ? लावण्यमाकर्षयति रसतं
रात्रौ च दिवा च प्रगयरस्मिना ।—

यत्र बसन्तनी स्तत्र कोकिला स्तदनुगा आरणा-
स्तोयदन्वितानैर्निजसेविता भवति मीलांजना ।
पुष्पितवद्भ्यां रूपकीर्तने मधुकरैर्नन्द्यते
प्रेमरसज्ञाना मर्हति स्तव' वरसतुः पद्मिनी ॥१०६॥

अस्ति मे कश्चिद् बाग्विशेषः ।

मंजुभाषिणी ।—(सस्मितम्) तथाप्यस्ति ते मुखरता निरवधिः ?

“अस्त्युत्तरस्यां त्रिंशि देवतात्मा
हिमालयो नाम नगाधिराजः ।”
अस्त्युज्जयिन्या कविसत्तमस्य
प्रिया विरूपा च रसोक्तिहीना ॥१॥

कालिदासः ।—(महात्म्यम्) अमृतं प्रियाभाषितम् अनृतमपि चेत् । न तु
वदामि प्रियभाषितम् अनृतमपि धरणीयमिति ।

मंजुभाषिणी ।—(सम्मिनम्) अतो जानामि कथं कालिदासेन प्रहेलि-कार-
यशो लब्धम् । भवतु, कश्चिन् कान्ताविरहगुरुणा शापेन देदीप्यमान-
महिमा कालिदासरूपो यशो मन्मयीपं मेघदूतं प्रेरयामास । कश्चिन्-
शब्दरम्भं काव्यं च कथिनमेव कुशलतया ।

कालिदासः ।—पादुदाल्मचलस्य इच्छितं महाकाव्यं च सम्पूर्णप्रायम् ।
“वागर्थाविद्य ममृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये”—इत्यादि स्मर्तव्यम् ।

मंजुभाषिणी ।—नह् विशेषस्य मयिरोपं व्याख्यातं त्रितयतामधुना ।

कालिदासः ।—श्रीणि काव्यानि मे सुगरितानि साधारणार्थमेव । परन्तु
विशेषास्यं निर्विशेषं न तु इतरजनानां ध्वगाय । शब्दाल्पमेवमपि तन्
प्रियाकर्णे रोमिषदनाम्बुजम्परान्धोभान् । अपि ते सम्मतिरिह, वरानने ।

मंजुभाषिणी ।—न प्रगविजनः सम्मनिमपेक्षने अस्मिन् विषये, का कथा
प्रेमिकाप्रणयस्य आर्यपुत्रस्य ।

कालिदासः ।—प्रिये मंजुभाषिणि, विशेषमूढवचसः सूचना खल्वस्मि न तु
यदापि उमन्शरोऽप्याङ्गनीयः । न जानीते महाकालोऽपि तस्य
ममामि यद् अममापनीयं प्रकृत्या ।—

शुभ्रनि हृदये यन्निगूढास्यं निरन्तरं हि
कथमपि मया लब्धते प्रकाशो हृदये तस्य ।
त्वमिह मुनो शस्यसे विप्रेतु ध्वंग नैव
रहसि यदि ते मानसं हृदन्मनोपि मयः ॥११॥

मंजुभाषिणी ।—न जाने यद्यहं जाता ते चित्तचारिणी क्षणमपि वा न वेति ।
 कालिदासः ।—(सदसा) अपि पश्यसि तालवृन्तस्यैतस्य वर्णनूलिकालिखितं
 सूक्ष्मं चित्रम् ? चित्रकरस्य नैपुण्यं प्रशस्तमेव ।
 मंजुभाषिणी ।—(सन्निहिता भूत्वा) पश्याम्यधुना । महनीयैव कृतिः
 शिल्पिन अस्य ।

(द्वावेव तालवृन्तान्तरितौ भवनः)

कालिदासः ।—(सस्मितम्) अनुमतः अनुगत एव !—
 मंजुलौघाधरान्नाम पीत्वा प्रभूतां सुभां
 मुष्यते मोक्षदा साधनादीनसिद्धि र्मेया ।
 प्रेमिकास्यामृतं प्राप्यते यद्यहो बलमे-
 स्तोयवे र्मन्थनं प्रेमहीनै हि देवैः कृतम् ॥११२॥

मंजुभाषिणी ।—(विहस्य)—

महत्यभून् मम हि कृते तु मार्गणा
 सुशिक्षणं वनवसति तथा चिरम् ।
 न जन्यते जगति कदापि कांश्चया
 फलस्त्विति हृदयतपं विना श्रमम् ॥११३॥

विना साधनां न भवति सिद्धिः कुत्रापि—किमेतन् न ज्ञातं त्यया,
 परिहासप्रिय ! अथवा अद्यापि क्रियते परीक्षा शिष्यायाः ?

कालिदासः ।—(विहस्य) केन कया वा परीक्ष्यते का को वेति न जानाम्यहम्
 अयि चिरप्रिये भूतपूर्वे शिष्ये !

मंजुभाषिणी ।—(विहस्य) कः का वा शक्नोति पराजेतुं वितण्डायामपि

कालिदासं गीप्सतिम् ? भवतु, किं नवीनं काव्यम् अयं रचयिष्यसि,
कान्त ! अपि महाकाव्यान्तरं सृज्यते रघुवंशे समाप्ते सति ?

कालिदासः ।—अलंकारशास्त्रसम्मतमेव महाकाव्यं रघुवंशम् । अस्य विमृतिश्च
सुप्रसारा । तथाप्येतन् न ग्राम्यति इत्संहारहीनतां कुमारमम्भयन् ।
दारारथिः धीरामो यस्य नायकस्तथा रघुरूपनायकश्च कथं न भवेन्
तत् परमाभिरामं, प्रिये ! अतस्परं न कामये, प्रेयसि, महाकाव्यं
खण्डकाव्यं वा विरचयितुम् । अद्वितीयमेव महाकाव्यं भवतु मे
रघुवंशम् !—

एको भवति ज्येष्ठो जगन् शम्भु विभूतिशाली
रोदम्यसपन्नो भाति रवि भित्त्वा तमोनिकाय्यम् ।
एका कलकण्ठी केलिरता मन्मानसे मंगली
चाग्दैवततोपायं हि तथाद्धैतं ममानु काव्यम् ॥११४॥

मंजुभाषिणी ।—नूनं रघुवंशमेव भवेत्तत्र श्रेष्ठकाव्यम् । मद्यं तु भूयिष्ठं रोचते
तत्र काव्यशास्त्रेपूर्वां सृष्टिं मेघदूतम् ।

कालिदासः ।—(सम्मिन्नम्) यद्वर्धनं यद् दैवताय जन्मृज्यते तत्तस्य किमपि
द्रव्यं भवेद् इत्यग्निं विषये नानि सन्देहः ।—

अपूर्वां शक्तिरत्रैव दृश्यते प्रेमपूजने ।
प्रणयी याति देवत्वं देवता क्रियते प्रिया ॥११५॥

मंजुभाषिणी ।—(सलज्जम्) अमृतमेव वर्णति त्वन्मुखान् । (स्वगतम्)
विषयान्तरं कथयामि यावन् ।—(प्रकाशम्) अपि त्वया निवासन-

काले नलोदयनामकं यमककाव्यं रचितम् ? ईदृशी कापि जनश्रुतिं मे कर्ममागता ।

कालिदासः ।—प्रियतमे, किं मामकं तवागोचरम् ? अपि च, वरवर्णिनि, त्यम्बकचरणः कालिदासः काव्यविलासमेव कांक्षते न तु काव्य-विज्ञम्भगम् । केवलं यमकमाश्रित्य रचिनं न गच्छेन् काव्यपदवीम् । अथवा मया रूढता दर्शिता । अहं यत्कामोऽस्मि ईदृशं काव्यं रसोत्तीर्णं भवेन् क्वचिदिति । केनचिद् अज्ञानान्ना अर्वाचीनेन रचितं नलोदयम् । विद्यन्ते खलु तस्मिन् कतिपया मनोहरा श्लोकाः । मद्रचितानि कानिचिदपि रसात्मकानि वाक्यानि तदन्तर्गमितानि । तथापि मूलतः स्तदुग्रन्थो घागर्थव्यभिचारो विभीषिकेव ।—

भावप्रकारानं सनां रम्यकल्पनाविलासदीप्तं
याचा चिरं सुदुर्धया कल्पते मनोहकाव्यकल्प्यै ।
वक्रार्थसंयुतं वचः खंजयष्टिलास्यवन् सभायां
मन्ये भवेत्तु केवलं हास्यमर्पकारणं न तृप्त्यै ॥११६॥

मंजुभाषिणी ।—अथ पुष्पवाणविलासमपि त्वया न कृतं स्यात् ।

कालिदासः ।—(सस्मितम्) पुष्पवाणविलासो वर्णितो मया सर्वेषु काव्येष्वेव न तु तन्नामधेये कविनासमुच्चये । कवियशःप्रार्थिनो बहवो रचका मन्तःसमग्रहणं कृत्वा काव्यान्युपहरन्ति रसिकसंवर्धनाय । पण्डितमन्या अपि ते न तु उपहसनीयाः । विचित्रमहो संचरणं मानवयासनायाः ! अन्यनामभिरपि जीवितुम् इच्छन्ति केचन कीर्तिकाक्षिणः । महा-

कालस्य सुवर्गनरण्यां स्वाङ्गनरान्यानि मूर्पाकुर्वन्ति ते, परन्तु नाश्रयो
लभ्यते तैश्चलन्त्यां तस्यामकम्मान् साचहेलकाग्रित्यरभसेन ।—

स्वरचितकाव्यानां प्रचारमात्रं मदैव लिप्सयो
भृशरसवृन्दारा न कामयन्ते स्वनामकीर्तनम् ।
किमपि गतं दिष्ट्या तद्विकल्पं यदाहि कुण्टितैः
स्मृतिनिलयालिन्दे प्रदीयते या नरैश्चलान्तरम् ॥११७॥

मंजुभाषिणी ।—वररुचेः काव्यानि निररुं प्रीत्यन्ति माम् ।

कालिदासः ।—आ जन्मनो हि प्रियकारिणा वररुचेः । सरस्वत्यस्य काव्य-
प्रदानः । मनाद् मामनुकरोति प्रेमहेनो मयापि तस्य प्रतिभा
वरणीयैव । आवयोश्च परमं शिष्यति मः । नाम्नि तस्य प्रगदकाचने
श्यामिकाया लेशोऽपि । योम्यं रत्नं हि वररुचि चित्रमार्त्तस्य विचित्र-
रत्नमन्दिरं ।

मंजुभाषिणी ।—कदा प्रत्यावर्तते पिता मे दिम्बिजयाभियानान् ?

कालिदासः ।—विजयपरित्रमा सम्पन्ना इत्यहं श्रुत्वान् । नूननाराष्ट्रलि-
तूर्णं राजधानीं जयम्बद्धम्भङ्गितः । अश्वमेवकाले मित्रीकृता राजन्या
विजयिनम् उपहारप्राचुर्येण सभाजयिष्यन्ते उज्ज्वलदिप्यन्ति च
युगपद् उज्जयिनीम् ।

(ततः प्रविशति दौवारिकः)

दौवारिकः ।—आर्योत्तमौ नमान्युमयौ । मालिनी पुष्पिनाम्ना दर्शनार्थमानता ।

मंजुभाषिणी ।—अविलम्बितेन प्रवेशय ताम् ।

दौवारिकः ।—यदाज्ञापयति मर्तुदारिका ।

(निष्क्रान्तः)

कालिदासः ।—अपि पुष्पिताग्रा भवेद् एकामचित्ता प्रियसखीविनोदने ?

मंजुभाषिणी ।—(सस्मितम्) अथ किम् ।

(ततः प्रविशति पुष्पिताग्रा)

मंजुभाषिणी ।—न केवलमियं पुष्पिताग्रा अपि च पर्याप्तपुष्पस्तवकांगा ।

पुष्पिताग्रा ।—(सहास्यम्) जयेतां कविदम्पती ! सखीमुखे परिहासोऽपि

प्रसूनवत् स्फुटति । तथापि किं कारणम् उपहासस्य ?

मंजुभाषिणी ।—प्रथमं तथ्यमुक्त्वा पश्चान् स्तोकानृतं कथं भणसि ? परिहासः

प्रफुल्लपुष्पमिव उपहासस्तु स्मितविकारमात्रम् । न कदापि यास्यति

पुष्पिताग्रा उपहास्यताम्

पुष्पिताग्रा ।—त्यन्मुल्लाम्भोजात् उपहासोऽपि मधुश्वरो भवति मंजुवचने ।—

सुललितानि वाक्यानि नित्यमधरसीमनि ।

स्फुटन्ति खलु यस्याः सा कथ्यते मंजुभाषिणी ॥११८॥

मंजुभाषिणी ।—अये द्रुतरचनकुशले मालिनीसखि काव्यमाल्यप्रन्थिके !

सफलो नूनं शिक्षालाभस्ते कविचरणोपान्ते ! नाहं लब्धवती काव्य-

शैलीं कणामात्रेणापि ।—

काकनीडजातैर्हि गीयन्ते मुख्यनाः

कोकिलैररोपेण मुक्ताघ्रीमंजरीम् ।

ईसकहृदस्थोऽपि मण्डूकः पंकिलो

मकुमकायते हन्त निन्दित्वा कौमुदीम् ॥११९॥

45558

पुष्पिताग्रा ।—(सहाय्यम्) एतेनैव प्रमाणिता सख्या मे काव्यनिर्माण-
निपुणता । वाक्येन यदस्वीकृतं कर्मणैव तद्विपरीतं निराकृतम् ।

कालिदासः ।—
कुसुममदिरं सौरभं तनित्वा
कलकलतेव च रश्मिना स्फुरन्ती ।
अरसिकमपि मार्गं विनोद्य
विरलललाम मता हि पुष्पिताग्रा ॥१२०॥

पुष्पिताग्रा ।—(लज्जां नाटयित्वा) नाहं कविकथिता पुष्पिताग्रा ।
मंजुभाषिणी ।—(सगमितम्) पुष्पिताग्रावृत्तेन रचितेयं कविता सखीजनाय
महाकवे रुपहारः ।

कालिदासः ।—
गृहाण प्रीतिसंभारं मामकं पुष्पपेलवे !
चरितार्थो भवेन्नूनं भक्तोऽयं हृष्टमानसः ॥१२१॥

पुष्पिताग्रा ।—कवीनाम् अतिमापणदोषः लोकश्रुतिरेव । श्रुते महाकवे रन्धः
कः क्षमोऽपेराष्टं चारुकर्तुम् ? जयन्तु कालिदासभारती विबुधमनो-
रंजनाय !—पलायनं कृत्वैव स्थानादस्मान् खण्डन्दा भविष्यामि ।

वन्दते कविवरं कृताञ्जलि-
मालिनी गुणनिधि सखीपतिम् ।
वन्दते ननु च मंजुभाषिणी
माधुरी किरति या म्मितांशुकैः ॥१२२॥

(निष्क्रान्ता)

दौवारिकः ।—यदाज्ञापयति भर्तृदारिका ।

(निष्क्रान्तः)

कालिदासः ।—अपि पुष्पिताग्रा भवेद् एकाग्रचित्ता प्रियसखीविनोदने ?
मंजुभाषिणी ।—(सस्मितम्) अथ किम् ।

(ततः प्रविशति पुष्पिताग्रा)

मंजुभाषिणी ।—न केवलमियं पुष्पिताग्रा अपि च पर्याप्तपुष्पस्तवकांगा ।
पुष्पिताग्रा ।—(सहास्यम्) जयेतां कविदम्पनी ! सखीमुखे परिहासोऽपि
प्रसूनवन् स्फुटति । तथापि किं कारणम् उपहासस्य ?
मंजुभाषिणी ।—प्रथमं तथ्यमुक्तं पश्चात् स्तोकानृतं कथं भणसि ? परिहासः
प्रफुल्लपुष्पमिव उपहासन्तु स्मितविकारमात्रम् । न कदापि यास्यति
पुष्पिताग्रा उपहास्यताम्
पुष्पिताग्रा ।—त्वनुश्लाम्भोजात् उपहासोऽपि मधुश्वरो भवति मंजुवचने ।—

मुललितानि वाक्यानि नित्यमधरसीमनि ।

स्फुटन्ति खलु यस्याः सा कथ्यते मंजुभाषिणी ॥११८॥

मंजुभाषिणी ।—अये द्रुतरचनकुशले मालिनीसखि काव्यमात्यप्रन्थिके !
सफलो नूनं शिखालाभगते कविचरणोपान्ते ! नाहं लब्धवती काव्य-
शैली कणामात्रेणापि ।—

काक्कीडजनैर्हि गीयन्ते मुक्ताः

कोकिलैरङ्गेणेन मुक्ताग्रीमंजरीम् ।

हंसस्तदस्थोऽपि मण्डूकः पंकिलो

मरूमरायते हन्त निन्दित्वा कौमुदीम् ॥११९॥

45558

पुष्पिताग्रा ।—(सहास्यम्) एतेनैव प्रमाणिता सख्या मे काव्यनिर्माण-
निपुणता । वाक्येन यदस्वीकृतं कर्मणैव तद्विपरीतं निराकृतम् ।

कालिदासः ।—
कुसुममदिरं सौरभं तनित्वा
फलकलतेव च रश्मिना स्फुरन्ती ।
अरसिकमपि मारुतं विनोद्य
विरलललाम मता हि पुष्पिताग्रा ॥१२०॥

पुष्पिताग्रा ।—(लज्जां नाटयित्वा) नाहं कविकथिता पुष्पिताग्रा ।

मंजुभाषिणी ।—(सस्मितम्) पुष्पिताग्रावृत्तेन रचितेयं कविता सखीजनाय
महाकवे रुपहारः ।

कालिदासः ।—

गृहाण प्रीतिसंभारं मामकं पुष्पपेलवं ।
चरितार्थो भवेन्नूनं भक्त्येऽयं हृष्टमानसः ॥१२१॥

पुष्पिताग्रा ।—कवीनाम् अतिभाषणद्रोपः लोकश्रुतिरेव । ऋते महाकवे रन्यः
कः क्षमोऽपेशलां चारुकर्तुम् ? जयतु कालिदासभारती विबुधमनो-
रंजनाय ।—पलायनं कृत्यैव स्थानाद्भ्रान् स्वच्छन्दा भविष्यामि ।

वन्दते कविवरं कृताञ्जलि-
मालिनी गुणनिधिं सखीपतिम् ।
वन्दते ननु च मंजुभाषिणी
माधुरी किरति या स्मितांशुकैः ॥१२२॥

(निष्क्रान्ता)

मंजुभाषिणी ।—(विहस्य) प्रमदा यथा महाकवेर्मनीषां प्रणोदयन्ति न तथा
नरसुंगवाः । कथमीदृशः प्रभेदो दृश्यते ?

कालिदासः ।—रमणी न केवलं मानवजननी अपिच काव्यजनयित्री एव ।
सर्वं खलु रमणीयकम् उन्मेपयति सृष्टिकामनाम् । रसात्मिका
भवेन्नित्यं रसोत्साह-प्रदायिका । रसिक एव प्रेमिकः कविश्च
आ सज्जनात् । भक्तजना अपि वदन्ति सृष्ट्याख्याने रसो वै स इति ।
मंजुभाषिणी ।—अघटनघटनपटोयसी च शक्तिः । कविजनास्तु सृष्टिमूले
प्रेक्षन्ते रसमात्रं न कदापि महाशक्तिम् ।

कालिदासः ।—प्रियतमे, शक्तिमत्येव रसात्मिका न तु बलहीना । जगतः
पितरौ पार्वतीपरमेश्वरौ द्वावेव सम्पदेरते प्रलयकारित्वं यदैव
नाशकारणं समुपस्थितम् ।—

या शैलनन्दिनी जगन्माता स्निहति मयूरेऽपि पुत्रहेतोः
सा चैव जायते महाकाली ध्वंसयति रुष्टेव सर्वजीवाम् ।
सृष्टे विधायकः शिवो नित्यं यः पशुपतिः पाति कृत्स्नविश्वं
रुद्रः सताण्डवः स एवास्ते नृसपदयातैश्च घूर्णिता क्षमा ॥१२३॥

मंजुभाषिणी ।—अपूर्वा हि सृष्टिलीला नटराजस्य शिवरुद्ररूपस्य !

(ततः प्रविशति कस्तुरिका)

कस्तुरिका —क्षम्यतामियं सख्या सखीकान्तेन च । न कामये रहोव्यावृतयो
विघ्नं साधयितुं श्येनीव कपोतमिथुनस्य ।

मंजुभाषिणी ।—(सस्मितम्) प्रगल्भा जाना त्वम् अतिशयेन, कस्तुरिके !
सर्वेष्वेव कालेषु स्वागता त्वं मत्प्रीतकारिणी ।—

क्षेममेव काङ्क्षतेऽत्र या सर्वतः सखीप्रता
 कल्पते हि नन्दनाय ममांहर मन्दागमः ।
 ईर्ष्यति क्व रोहिणीं नु तारांगना शशिप्रियां
 प्रोज्ज्वलापि जन्यते तु तन्मुस्मिनै मिथःप्रभा ॥१२४॥

कालिदासः ।—युवयोः मत्स्यं परमसुन्दरं रोचते मे सदैव । सखि कन्तुरिके,
 त्वामृते मञ्जुभाषिण्यापि जाना नूनम् अपूर्णकला चन्द्रश्रीरिय ।
 मञ्जुभाषिणी ।—(विहस्य) हला सखि शुचिस्मिते ! मद्विरहितेन कविना
 त्वन्सुनाथेन गम्यते हर्षनन्दनम् इति मे प्रतिभाति ।
 कन्तुरिका ।—(लज्जां नाटयित्वा) नैतद् वाच्यं परिहासच्छलेनापि । क्व
 नु विदुषी लावण्यमयी विक्रमदुहिता क्व च मादृशी रूपगुणार्थचिता
 सेनानीसन्ततिः ? इत्थं वचनं वदसि चेद् इतो यास्यामि सद्यः ।
 कालिदासः ।—अयि युवजनवन्दिते अनिन्दिते ! आत्मानं नाथमन्वस्व ।—

न तन् मनोज्ञरूपं तनुगतलावण्यमात्रकं यन् नारीणां
 क्षगप्रभेव मौहं जनयति जीमूतमण्डनापि प्रावृट्सु ।
 मल्लीजनेषु रागदिचरदुःखकामेन दर्श्यते चेन् मानिन्या
 भवेद्लोककान्तिः प्रियसखि चित्तार्कलाङ्गिताया वै तस्याः ॥१२५॥

कन्तुरिका ।—महाकविः स्वप्रीत्या प्रतिभया च रूपगुणहीनामपि अलङ्करोति
 भूयिष्ठम् । याम्यामि कार्यव्यवदेशाद् अन्यत्र । गृह्णानु मे
 प्रगमम् ।

(निष्क्रान्ता)

मंजुभाषिणी ।—कविचरेण यदुक्तं—रूपहीनाया गुण एव रूपायते—न तन्
कदापि प्रीणीयाद् रमणीम् । कस्तुरिका च न कुरुपा ।

कालिदासः ।—(सस्मितम्) कनौच्यते कस्तुरिका कुदर्शनेति । परन्तु तन्-
सौन्दर्यमुखराय मे श्रीमती मंजुभाषिणी कुप्येदिति विचिन्त्य पट्टव-
प्राहितैव मयावलम्बिता । विचित्रं खलु प्रकृतिचित्तं दुरग्रहाहं
पुरुषस्य !

मंजुभाषिणी ।—अतलः सिन्धुरिय प्रयालमौक्तिकपूर्णं च ।

कालिदासः ।—किं न ज्ञानं मया चिरलिप्सुना रत्नार्थिना ? अतुलमैश्वर्यं ते,
मंजुभाषिणि, देहातीतम् आध्यात्मिकविभूतिरूपम् । मुखराण्यपि
सर्वकाव्यानि मे न शक्नुवन्ति प्रकाशयितुं विशदेन यदस्ति निभृते
हृदयरुन्दरे सुगुणमेव ।

(ततः प्रविशति दीवारिकः)

दीवारिकः ।—जयताम् ! उज्जयिनीं प्रत्यागतो महाराजाधिराजो युधराजेन
तदात्मजेन च सह । उद्वृन्ते विजयपताका राजधान्यां सर्वत्र ।

(प्रस्थितः)

कालिदासः ।—

प्रत्यावृत्तः समरविजयो विक्रमाक्रो विशाला-

मुद्गेयन्ते प्रकृतिनिवर्ह वैजयन्त्यो विचित्राः ।

शंखावाधो ध्वनन्ति मधुरं नृतमत्ता मण्डपः

स्फूर्त्तान्मन्ये पतन्ति मग्नां पेशन्ता पुनःपुनः ॥१२६॥

मंजुभाषिणी ।—यास्यामि ऋदिति पितृसमीपम्....

(ततः प्रविशति विक्रमः)

विक्रमः ।—आगतोऽस्मि स्वयमेव ।

मंजुभाषिणी ।—स्वागतं पितः ! अपि ते सर्वाङ्गीणं कुशलम् ?

कालिदासः ।—प्रणतोऽस्मि । अपि कुशालिनो कुमारस्कन्दौ ?

विक्रमः ।—वाढम् ! सर्वे कुशलिनो वयम् ।

मंजुभाषिणी ।—क्षीणदैहो जातन्मातो देदीप्यमानस्तु कृशानुवत् ।

विक्रमः ।—(विहस्य) जाते, रणप्रयासो न कल्पते मेद्वृद्धये । परन्तु भुजौ मे बलवत्तरौ संजातौ । प्रौढि न वायते मां विन्दुमात्रमपि ।

(उपविशति)

उपविशत युवाम् ।

(तौ तथा कुल्लतः)

(सस्मितम्) कीदृशी महाकवेः काव्यविजयवार्ता ?

मंजुभाषिणी ।—रघुवंशाख्यं महाकाव्यं पूर्णतां यास्यति सत्वरमेव ।

विक्रमः ।—परमम् आनन्दितोऽस्मि ।

कालिदासः ।—महाराजस्य दिग्विजय एव रघुविजयरूपेण वर्णितः ।

विक्रमः ।—अहो भूयिष्ठा वृत्तिर्लब्धा भया । कुमारसम्भवे मतपुत्रस्य कुमारस्य कृत उल्लेखः । मेघदूते च पौत्रस्य स्कन्दस्य स्थानप्राप्तिः काव्य-

कौशलेन । विक्रमोर्वशीयस्य नाम स्वयम् अधिवसामि । कालिदासस्य
कृपया सर्वेऽपि वयम् असृतत्वं लभेमहि ।

कालिदासः ।—इदं शयनं भवमापराधं जनयेत् । देवस्यैव दाक्षिण्येन
कृतार्थोऽस्मि मन्दः कवियशःप्रार्थी । प्रांशुलभ्ये फले उद्धादु र्यामन
इव गच्छेद्यमुपहास्यताम् । परन्तु भवतः सौजन्याद् आतिथेयत्वाच्च
वयसमुत्क्रोर्णे मणौ सूत्रम्य गतिरिव मुकरा सम्पन्ना मे
काव्ययात्रा ।

विक्रमः ।—द्वारेण पठिष्यामि रघुवंशं त्वया मंजुमापिण्या च सह ।
नान्ति व्याकरणविभीषिका तथालंकारविकृतिः छन्दःसर्वस्वता वा
कस्मिंश्चिदपि काव्ये तव । स्वभावज्ञकवित्वं ते दुरुहाचातुरीं
नापेक्षते ।

कालिदासः ।—सर्वथा कृपाप्राप्तः अधमोऽयं जनः ।

सौराचि भूयो वितरति मग्नि स्नेहायुष्यं
पत्रो मे ताभ्यो नृपतिदुहिता त्वाद्देवानेः ।
रत्नानि प्रीत्या मरुसि च सदा संभाषन्ते
चित्रं नाम्नाश्च स्फुरति मम येन काव्यादर्शः ॥१२॥

विक्रमः ।—सफलीकृता त्वया विधिदत्ता शक्तिः । कवित्वं सहजातमेव न
तु कष्टार्जितम् । मयश्चास्त्रहाने च त्वं पण्डितश्रेष्ठान् अपि
अतिश्रममग्नि लीलया । आर्यसंस्कृतो र्णणाद्यं महदालेख्यं प्रसुप्तमेव
तव काव्यनिरुद्धम् ।—

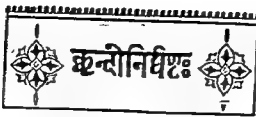
जम्बुद्वीपे रविकरयुते स्थीयते यावदुज्यां
यावदोक्तैः कथमपि न वा हीयते दंष्ट्रभाषा ।
तावन्नूनं निखिललसको वर्तते कालिदास-
श्चन्द्रापत्यं निवसति यदि म्नेहदो विक्रमार्कः ॥१२८॥

कालिदासः ।—पुनरपि मामपराधयते गुप्रवंशचूडामणि र्मम च गोप्ता ।
चन्द्रेण रक्षितं कुलं तत्र, गुप्तश्च चन्द्रो विक्रमार्कस्य प्रखरार्कण ।
अथवा चन्द्रः स्वयं रक्षितो यस्य ललाटे तन्महादेवस्य प्रतिमो
महाराजो विक्रमः कुमारजनकः । भवन्न्मेहधन्योऽहं कृतक-
सनयः । मंजुभाषिणि, त्वमपि धन्या जाता पितृन्मेहेन
सातमहिम्ना च ।

मंजुभाषिणी ।—अथ किम् । प्रेष्टा मुताहं पितु वात्सल्य-कल्पद्रुमस्य ।
धन्याप्यहं महाकवे धर्मपत्नी शिष्या च निस्तपन्ना
साहित्यसंगीतकलासु ।

वीरेन्द्रमुताहं धन्या जननी मे
भ्राता जितशत्रुः श्रेष्ठं च विशाला ।
पत्नी कविजिष्णोः प्रेम्णा चिरतृप्ता
धन्यं मम जन्म कान्ति हि सुधन्या ॥१२९॥

विक्रमः ।—पुत्रादपि प्रियतर वत्स कालिदास, किं ते पुनः प्रकाम्यम्
उपहरिष्यामि ?

(* तारकाचिह्नानि वृत्तानि ग्रन्थकारवृत्तानि)

श्लोकांकः

वृत्तम्

उत्सर्गः	विचित्रा *
मांगलिकी	स्रग्धरा
चित्रासरो	स्रग्विगी
१	निर्मात्यम् *
३	कट्टोलिनी *
४	मंजुवना *
६	वेगुम्वना *
१०	शशिक्ला
११	यसन्ततिलका
१२	रुचिरा
१३	कलहंसः
१४	मुखदना
१५	शान्तनुतिः *
१७	जलोद्वतगतिः
१८	मृगमदः *
१९	शुभेन्दुभा *
२०	मणिदीपः *
२१	वंशस्तनिनम्
२२	यप्रक्रीडा *
२३	खंजक्रान्ता *
२४	पृथुपदी *
२५	जलतरंगः *
२६	रम्पाम्मितम् *
२७	मत्तमयूरी
२८	नीलांजना *

कालिदासः ।—अतस्परं किं नु प्रेयः स्यान् ? इदमस्तु तथापि—
(भरतवाक्यम्)

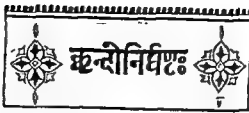
नित्यं व्याप्रियतां प्रजाजनहिते धर्मव्रतो भूपतिः
विद्वांसः परमाः प्रकीर्णयरास्तो यच्छन्तु नृभ्यः श्रुतम् ।
पीत्वा वाक्यरसं प्रकाममनितां काव्यप्रियौ जम्पती
भूयासुः सुखिताः प्रसन्नमलयस्ते यैश्च पुण्यं खेतम् ॥१३०॥

—इति सप्तमोऽङ्क उपसंहारो नाम—

—(यवनिकापातः)—

=समाप्तमिदं कविकालिदासाख्यं नाटकम्=

(* तारकाचिह्नितानि वृत्तानि ग्रन्थकारकृतानि)

श्लोकांकः

वृत्तम्

उत्सर्गः	विचित्रा *
मांगलिकी	स्वप्नरा
चित्रासंगे	अग्निणी
१	निर्मात्यम् *
३	कन्दोलिनी *
५	मंजुस्वना *
६	वैष्णवना *
१०	शशिकला
११	यसन्ततिलका
१२	रुचिरा
१३	कलहंसः
१४	सुवदना
१५	शान्तनुतिः *
१७	जलोद्वतगतिः
१८	मृगमदः *
१९	शुभेन्दुभा *
२०	मणिदीपः *
२१	यशस्तनितम्
२२	बप्रकीडा *
२३	रंजकान्ता *
२४	पृथुपद्मे *
२५	जलतरंगः *
२६	शम्पास्मितम् *
२७	मत्तमयूरी
२८	नीलांजना *

श्लोकांकः

पुस्तम्

३३	००००	मेघदुन्दुभिः *
३४	००००	निर्गिरिणी *
३५	००००	वित्तापिनो *
३६	००००	मध्यभामा
३७	००००	प्रहरणकलिका
३८	००००	जयन्तिनी *
३९	००००	तोदरम्
४०	००००	मन्दाक्रान्ता
४१	००००	मुजंगप्रयातम्
४२	००००	वैजयन्ती *
४३	००००	चित्ररेखा *
४४	००००	मदालसा *
४५	००००	रंष्यितम् *
४६	००००	शुचिस्मिता *
४७	००००	शादूँलविक्रीडितम्
४८	००००	चाम्पेयः *
४९	००००	प्रहर्षिणी
५०	००००	लीलालाम्बम् *
५१	००००	सुरजना *
५२	००००	करभगनिः *
५३	००००	भ्रमरविडम्बितम्
५४	००००	सुमूर्धना *
५५	००००	रंभारावः *
५६	००००	सुगांता *
५७	००००	सूयम्
५८	००००	मंजुभाषिणी
५९	००००	संजयका *
६०	००००	सन्दीपनम् *

श्लोकांक

वृत्तम्

२६	कलकाष्ठी *
३०	संमादिनी *
३१	मेघविस्फूर्जिता
३२	चित्रम्
३३	मंजुभाषिणी
३४	यैश्वदेवी
३५	पंचचामरम्
३६	मणिमध्या
३७	शालिनी
३८	ब्रह्मरूपम्
३९	स्मेरानना *
४०	कुसुमलतावेहिता
४२	शार्ङ्गललितम्
४४	मधुच्छन्दा *
४५	मत्तमयूरी
४६	रसोर्मिका *
४८	चम्पककलिका *
५०	मंजीरम् *
५१	गीतिक्रमा *
५२	इन्द्रयन्त्रा
५३	मालिनी
५४	चन्द्रवर्त्म
५६	उपजातिः
५७	रुचिरा
५८	चलोर्मिका *
५९	मन्दाक्रान्ता
६१	मंजरिता *
६२	मुरसा

श्लोकांकः

वृत्तम्

६३	मेघदुन्दुभिः *
६४	निर्मरिणी *
६५	वितापिनी *
६६	मध्यभ्रामा
६७	प्रहरणकलिका
६८	जयन्तिका *
६९	तोदकम्
७०	सन्दाक्रान्ता
७१	भुजंगप्रदातम्
७२	वैजयन्ती *
७३	चित्ररेखा *
७४	मदालसा *
७५	रंजयितम् *
७६	शुचिस्मिता *
७७	शादू लविक्रीडितम्
७८	चारुवेलः *
७९	प्रहर्षिणी
८०	लीलालाम्यम् *
८१	सुरंजना *
८२	करमगतिः *
८३	भ्रमरविलसितम्
८४	मुसूर्दना *
८५	शंभारावः *
८६	मृगांगना *
८७	तूयम्
८८	मंजुभाषिणी
८९	हंजयका *
९०	सन्दीपनम् *

श्लोकांकः

वृत्तम्

१००	-	वीथिवृत्तम् *
१०१	शिखरिणी
१०२	चित्रलेखा
१०३	मधुक्षरा *
१०४	हिन्दोला *
१०५	सुनन्दा *
१०७	शाङ्गनादः *
१०८	क्रौञ्चिरुतम् *
१०९	रसोद्दासः *
११०	उपजातिः
१११	नर्मघर्म्म *
११२	रंरन्धितम् *
११३	-	रुचिरा
११४	-	पम्पाप्लुतम् *
११६	रम्यचारिणी *
११७	मोहनीयम् *
११९		व्यंगगतिः *
१२०		...	पुष्पिताग्रा
१२२		...	रथोद्धता
१२३		..	शंकरताण्डवम् *
१२४	सुमितास्या *
१२५	-	श्रुथचरणा *
१२६	मन्दाक्रान्ता
१२७	---	मिलिताक्षरा *
१२८		मन्दाक्रान्ता
१२९		मणिमाला
१३०		---	शादूलविक्रीडितम्

